

NAGYATÁD ÉS KÖRNYÉKE XI–XV. SZÁZADI TELEPÜLÉSTÖRTÉNETE ÉS RÉGÉSZETI EMLÉKEI

(Különös tekintettel a várak és a települések rendszerére)

MAGYAR KÁLMÁN

BEVEZETÉS

A rómaiak által a *Balaton D-i* partja mentén kiépített, *Aquincum* felé futó főút, valamint a belőle D-felé, a megyét keresztül szelő útvonalak fontos célpontja is a *Dráva vidéke* volt.¹ Ideirányult – a *Segesden* is átfutó – *Dalmáciába, Horvátországba* vezető hadiút, amelyből – *Nagyatádon* keresztül – *Babócsa* felé haladt egy ÉD-i út.² (1. ábra)

A 900 táján Pannóniában, így a Somogyban is megjelenő honfoglaló magyarság a rómaiak által kiépített útvonalak melletti telephelyeket szállták meg. Erre a legjobb bizonyíték *Nagyatád* vidékén a *Segesd* melletti *Alsó- és Felső-Bogát* település, ahol – a 921-ben említett – *Bogát* vezér egyik udvarhelye lehetett.³ (2. ábra)

Véleményünk szerint az általunk Somogy eddig ismert, első megszállójának tartható *Bogát*⁴ a Zala és Veszprém vármegyékben birtokló – bizánci kereszténységű *Bulsúk* köréhez sorolható. S ezek szerint igen valószínű, hogy *Bulsú* somogyi uralmi területe – Zalához, Veszprémhez hasonlóan – a bizánci érdekszférába tartozhatott.⁵

Miért fontos ez *Nagyatád* esetében? Az ún. *segesdi* főesperesi kerületben – *Nagyatád* Szent György patrocíniuma mellett – *Szabás, Kozma* és *Damján* egyháza viszont *Homokszentgyörgy* északnyugati szomszéda. Ugyancsak Szent György egyháza van *Tótszentgyörgynek*, valamint a *Besenyéaszó* melletti településnek és a környékén van *Merenye*, s távolabb *Babócsa*, a Szent Miklós titulusú egyházaival.⁶ (3. ábra)

Talán a *Nagyatádon* és a környékén lévő titulások (Szent György, Szent Miklós, Kozma és Damján) egy ilyen, akár az államalapítást megelőző bizánci térítés emlékei lennének? Nagyon fontos, hogy két helyen (*Rinyabesenyő, Besenyőaszó*) az idegen eredetű, a török nyelvű besenyők települése mellett vannak a bizánci patrocíniumok.

A szent istváni települést valószínűsíti Ny-ról a szomszéd falu (*Rinya*)*Szentkirály* ahova a források szerint a „szent király népei” települtek. S az így kialakított, a királyhoz tartozó délsomogyi uradalom – a patrocíniumok alapján – *Nagyatádon* keresztül *Segesd* vonalában terült el.⁷

Ha ezeket a fontos patrocíniumokat továbbkutadjuk, akkor (*Rinya*)*Szentkirályról* É-ra megtaláljuk – a mai *Szentmihálypuszta* helyén álló falu – Szent Mihály titulusú egyházát is. De a *Nagyatád–Pusztaszentegyház*

házi dülőben lévő elpusztult templomot is Szent Mihály titulusúnak tartják.⁸ Ugyanakkor a *segesdi* főesperesi, királynéi várspánsági központ, *Segesd* egyik plébániatemplomát szintén a harcok szent, Mihály arkanyal tiszteletére szentelték.

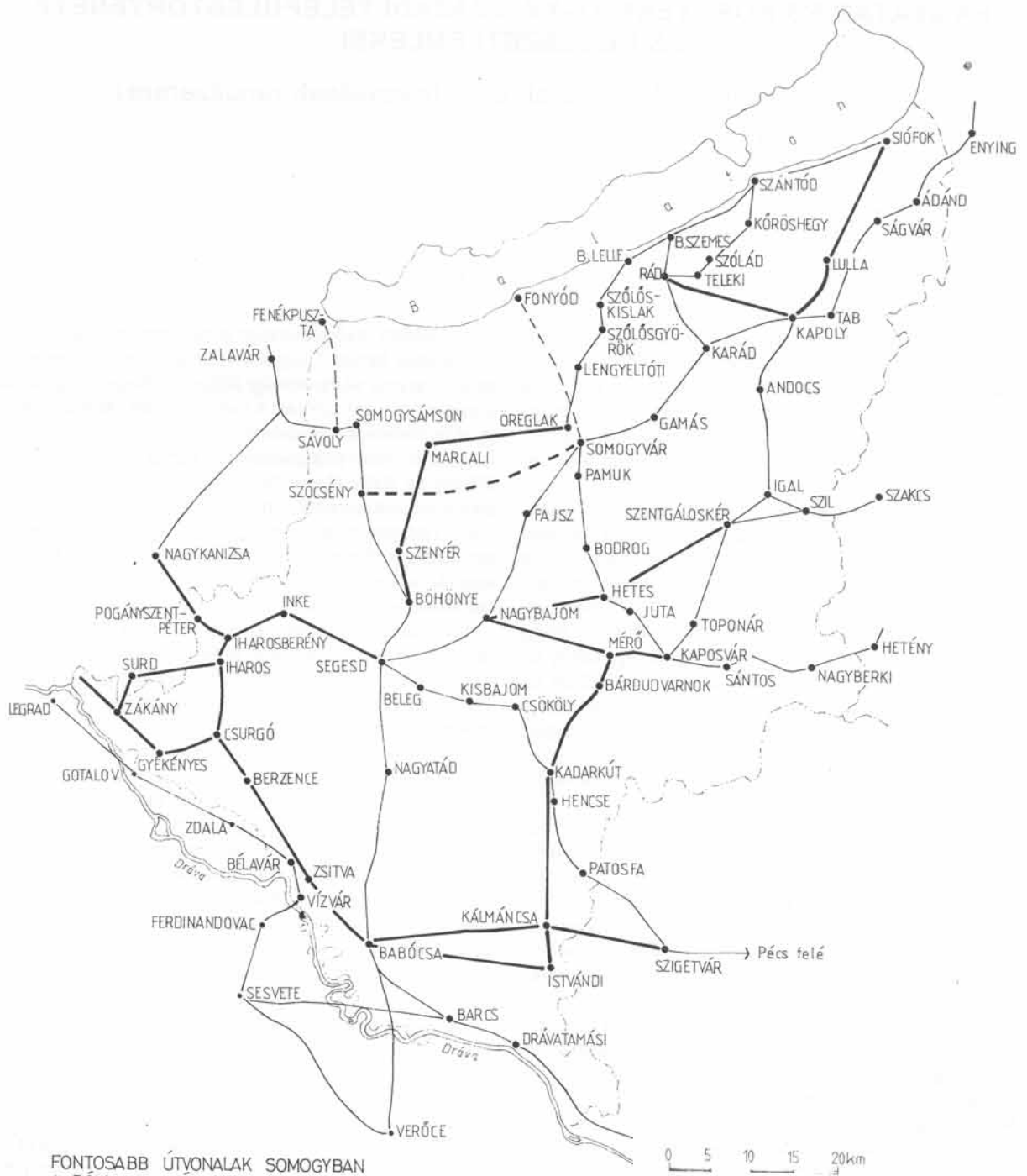
A *veszprémi* püspökséghez tartozó *segesdi* Szent Mihály és Szűz Mária (Boldogságos Szűz) egyházak patrocíniuma további fontos következtetésre ad alkalmat. *Veszprémben* a püspök (s egyben a királyné) egyházát is Szent Mihály tiszteletére, míg a székesegyház altemplomát ugyancsak a Boldogságos Szűz tiszteletére dedikálták.

Ilyen összefüggésben szerepelnek – a X–XI. századtól – többnyire a fontosabb székhelyek vagy a birtokukban lévő települések (*Szentmihálypuszta, Nagyatád–Pusztaszentegyháza–Szent Mihály* egyház) templomainak patrocíniumaként.⁹

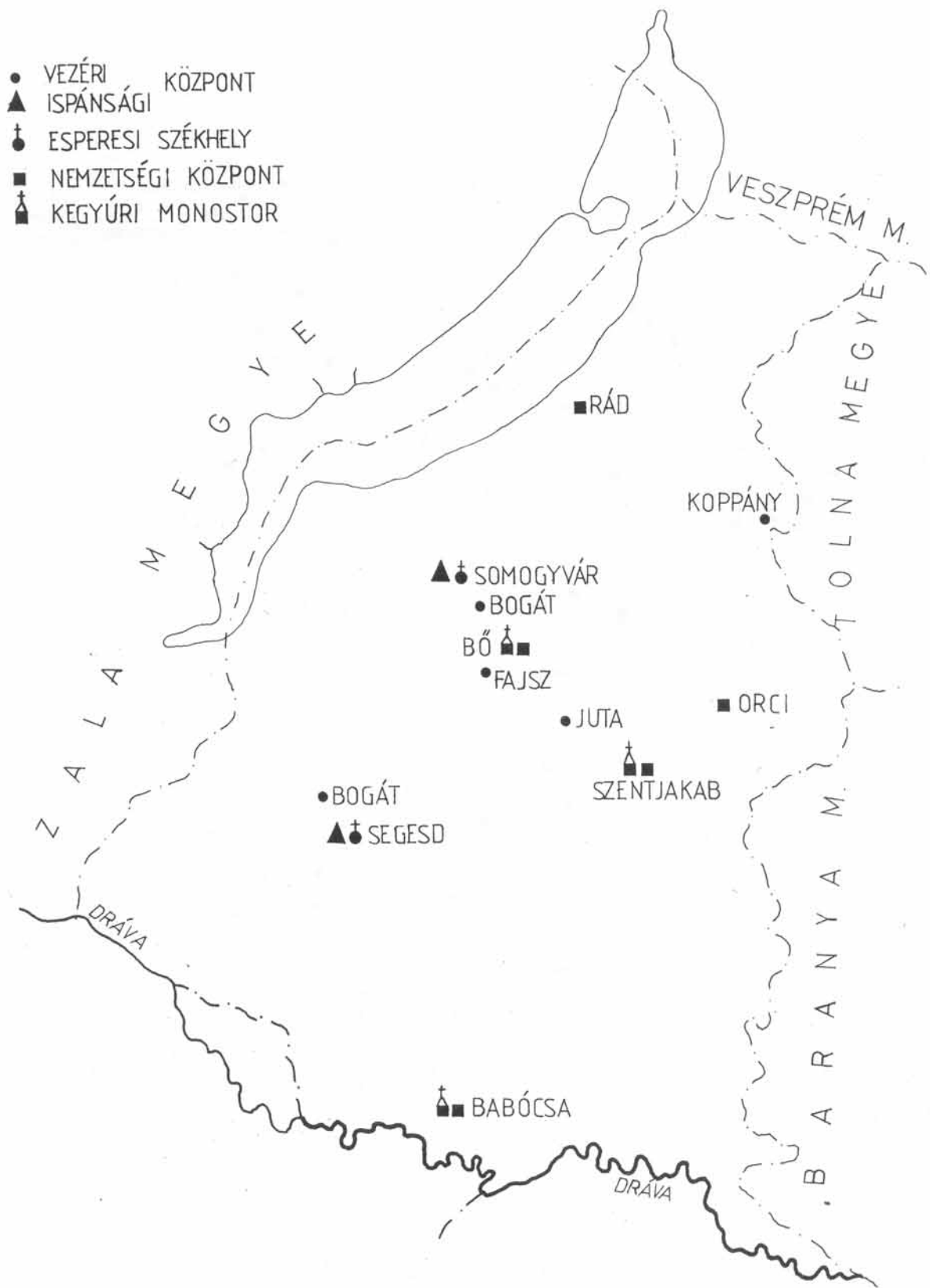
Végső soron ennek a hatásnak¹⁰ a továbbgyűrűződéssel kell számolnunk *Nagyatád* és környékének Szent Mihály, Szent György és más bizánci titulusú egyházainak esetében is. S egyben tanui lehetünk a királyi, királynéi központi birtokszervezetek, magánuradalmak kialakulásának, megszerveződésének. Hiszen *Segesd* és *Nagyatád* környéke – Somogyvárral¹¹ ellentétben – a király által megszervezett királyi magánuradalom része volt. Somogy megyében ugyanis a korai Árpád-korból ismert öt őshonos(?) nemzetségből négy (a *Rád, Harc, Győr* és a *Tibold*) német eredetű volt. Ezért kapták a Vencellin–Rádiak a dél-balatoni részt (*Látrány–Rádpuszta* környékét), a *Harc* nemzetség *Orci* környékét, míg a *Győr* nemzetség *Kaposvár* vidékét és a *Tiboldok* – *Babócsa* birtokközponttal – egy dél-somogyi uradalmat. Az utóbbihoz tartoztak a mai *Nagyatád* területén és környékén lévő *lábodi* uradalom falvai: *Simon* (Simonfalva) *Tivadar*(*Kivadár*) *Szentmihály, Kohány, Pácod*.¹²

Ezek a kialakuló, új katonai települések, illetőleg a Koppány leverésében aktívan résztvevő német lovagok és azok fegyveresei – a legfontosabb kereskedelmi és hadiutak mellett lévő – birtokközpontok, révek és átke-lőhelyek őrzését látták el elsősorban.¹³

A létrehozott *somogyi* királyi várszerkezet (amelynek magva *Somogyvár*) az ispánt és fegyvereseit, a hozzá tartozó várjobbágyok, vártisztek és várnépek, valamint az ún. várföldek szorosan vett szervezetét

1. ábra. Fontosabb útvonalak Somogyban a római kortól

2. ábra. Fontosabb somogyi központok a X–XII. században

3. ábra. Bizánci titulusok Somogyban

jelentette. A somogyi tizedes rendszerbe szervezett várkatonákra, az ún. civisekre, a katonai szolgálatot teljesítő várjobbágyokra azonban kevés adat maradt. Ezért lényegesen az 1190-ben a somogyi várjobbágyok egyik tisztjének, századosának (centurio), Kazudnak az említése, aki éppen *Atád* faluban lévő – eredetileg királyi földekből – adományozott el részeket.¹⁴ S úgy tűnik, hogy a szentkirályi népei (*Rinyaszentkirály*), valamint a mai *Szentlászló* puszta környékén lévő *Alma* is ehhez a várszerkezethez, illetőleg a király somogyi uradalmához tartozhatott.¹⁵ (4. ábra)

Vagyis végsősoron a *somogyi* (somogyvári) várszerkezethez sorolható 32–35 várbirtokból éppen *Nagyatád* környékére esett kettő: *Alma* és *Szentkirály*. Ugyanakkor lényeges, hogy a várbirtokon kívül, a várnépekkel együtt, egymás mellett éltek a különböző, az udvari szervezethez is tartozó és más szolgáltató népek.¹⁶

A *Nagyatáddal* szomszédos *segesi* királyi, királynői magánuradalom udvarhelyéhez tartoztak például az *Udvarnok* (Udvarhely), *Ötvös*, *Csatártó*, *Kovácsi*, *Halász* és talán a *Bárd/Udvarnok* köré szervezett *Taszár*, *Tárkány*, *Szűcs*, *Fonó* és *Márcadó* helynevekkel jelzett szolgáltatótelepülések.¹⁷ (5. ábra)

Segesd, illetőleg *Nagyatád* környékén – *Somogyvár*hoz hasonlóan – a nagyobb számban vasműveséssel kapcsolatos szolgáltatófalvak (*Kovács* = *Vasas*, *Verő*, *Csatár(tó)* = *Scsitár* = *Vértes*, *Kaposvár táján* a *Tárkány*) figyelhetők meg.¹⁸

A *segesi* királyi, királynői udvartartás számára készítettek árukat *Rinya* (Kovácsi) és *Csatár(tó)* = *Vértes* lakói, valamint a finomabb ötvöstárgyakat előállító *Ötvös* (Ötvöskónyi) falu szolgáló népei. (5. ábra)

Mit jelölt a *Nagyatádtól* DNY-ra lévő *Csatár(tó)*, *Vértes* helynév? Mindenképpen elsősorban a vért, a pajzskészítő mesterek helységét mutatta. S jelezte egyben azt a réteget is, akinek a számára ez a fegyverzet készült.¹⁹

A *Somogyvár* és a *Segesd* mellett lévő *Kovácsi*, *Csatár* (*Vértes*) jelzi a legfontosabb, XI. századi iparos falvaknak a megye, az uradalmi központok, köré történő céltudatos telepítését.

Mit figyelhetünk meg a településtörténeti szempontból ezzel kapcsolatban a mai *Nagyatád* területén, illetőleg a környékén? Közismert, hogy *Nagyatádnak* a *Dráva* vízgyűjtőjéhez tartozó területét a *Rinya-patakok* a *Szabási*, a *Taranyi*, a *Lábodi* és a *Nagyatádi–Rinya* völgyei szelik át. Közöttük mélyebbre vágódott völgye csak az 50 km hosszú főágnak, az ún. *Nagyatádi–Rinyának* van.

A környék térszínére – az említetteken kívül – a szabályozás előtti széllyukakat kitöltő kisebb vizek, valamint a szélbarázdák nagyobb tavai, a mocsarak, a *Rinya* árterei, az őket kísérő erdők a jellemzők.

Ezek a táji adottságok határozták meg az ide települő emberek mindenkor lakóhelyeit, amelyek a védetebb, É–D-i dombhátak és a völgyek oldalait keresték.²⁰

Az őskortól – a római koron át – a népvándorláskor embere is előszeretettel telepedett meg *Nagyatádon* és

a környékén. Milyen formában és mértékben jelentkezett ez a megtelepedés, magyar honfoglalás, illetőleg főképpen az Árpád- és a középkor: a XI–XV. század időszakában? Valószínűsíthető-e, hogy ezek (mint más jelentősebb területen!) itt is a víztől, a természeti csapásoktól védett nagyobb települések egy-egy erődített hely, vár mellett, vagy a kisebbek a kedvező fekvésű dombok gerincén találhatók meg?

Megfigyelhető-e a várak és a települések egy-egy egymásbafüggő rendszere is? Tanulmányunkban erre kívánunk elsősorban válaszolni a XII–XV. századi történeti forrásanyag, illetőleg a régészet emlékei; elsősorban a várak és a települések egymással kapcsolatba hozható rendszerének a vizsgálatával.²¹

1. *Nagyatád és környékének településrendszere az Árpád-kori (XII–XIII. századi) források alapján*

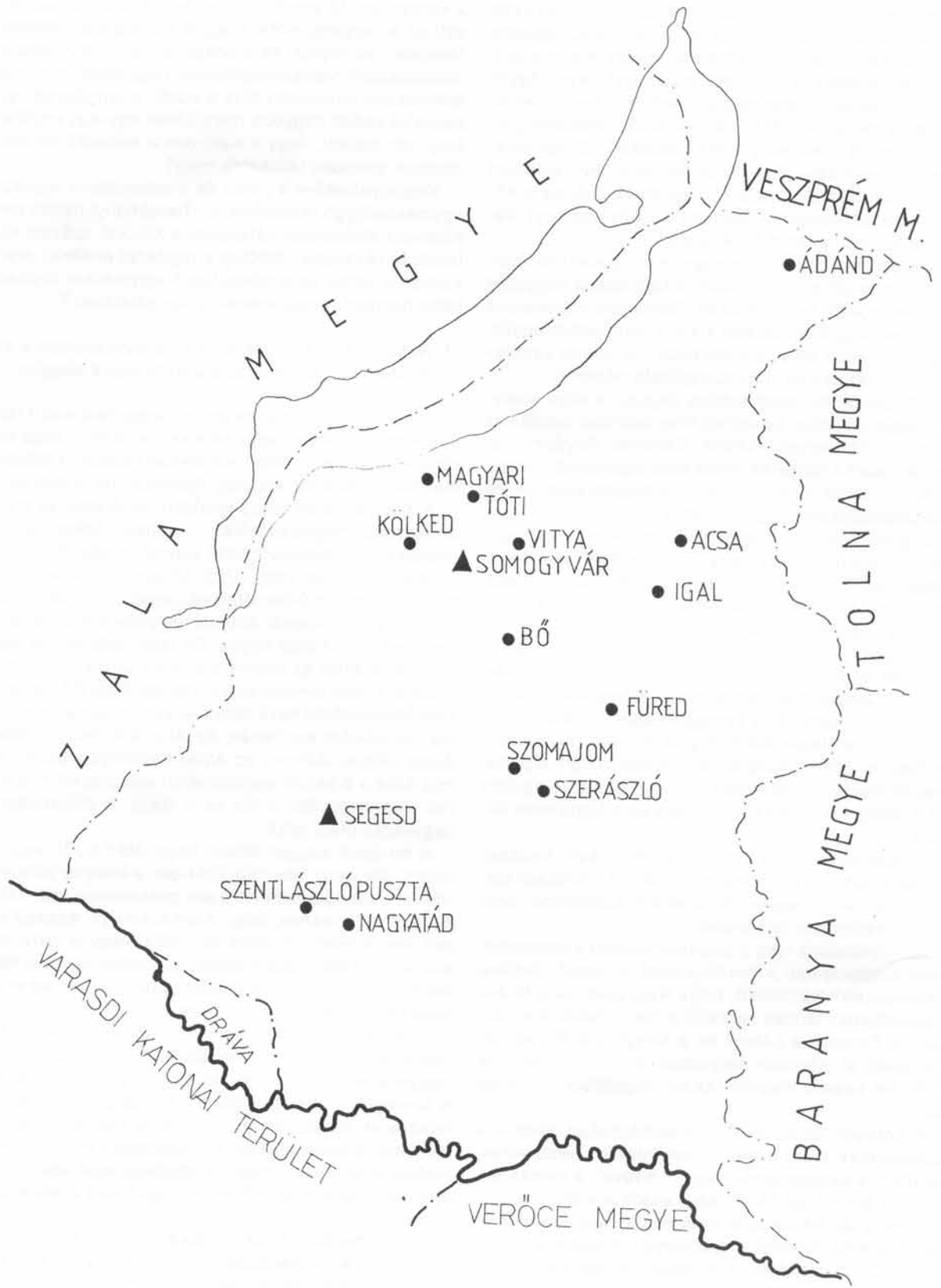
A mai *Nagy Atádnak* nevet adó települést már 1180-ben *Athad* falu-ként, azaz villa-ként említik.²² Majd később *Athaad*-nak, s ritkán *Achad*-nak nevezik. 1395-ben már *Nagyathad*-ról, illetőleg *Kysathad*-ról is tudunk.²³

A mai *Nagyatád* város területén az Árpád- és a középkorban megközelítőleg 18 önálló településről, possessorról, illetőleg faluról vannak adataink.

Már bizonyított, hogy *Atád*, *Athaad*, *Achad* az 1181-ben *At(ta)*, az 1200-ban *Ataként* szereplő személynévből keletkezett. Az alapját adó személynév a magyar atya főnévvel tartozhatott egybe. De talán előzménye vagy forrása lehetett az ótörök ata' atya szó is. A (*Nagy*)-*Atáddal* rokon elnevezésű – Kaposvártól ÉK-re található *Magyar/Atád* nevű falut a középkorban szinte mindig *Achad*-ként említették. Az *Atád*-dal rokon eredetű *Átány* (*Athan*, *Athyan*) az *At(ta)* személynévből az ny, míg *Atád* a d képző segítségével keletkezett.²⁴ S ehhez társult később a Kis és a Nagy, a milyenségre, nagyságra utaló jelző.

A források alapján láttuk, hogy *Atád* a XII. század végén villa, azaz falu, míg 1284-ben a királyné terra seu villa-ja, majd 1309-ben terra seu possessio-ja volt. Tehát az látszik biztosnak, hogy *Atád* a XII–XV. század között falu lehetett. A terra seu villa, vagy a terra seu possessio elnevezések ebben az időben ugyanis mindenképpen falutelepülést jelentettek. S ezek az elnevezések általában az 1260-as évektől kezdődtek és zömmel a XIV. század első felére estek.²⁶ Mivel a falvaknak a terra-ként való megjelölése a XIII. század utolsó negyedében kezdett megszűnni, helyét – az *Atád*-nál is szereplő – villa, de inkább a possessio, megjelölés foglalta el. *Szabó István* véleménye szerint „végeredményben a possessionak a földbirtokon álló falu értelmében a feudális rendszer kiteljesedése adott igazi értelmet. Elsősorban a birtokos joga rejlett a falu e latin köznevében”.²⁷

Kazud centurio terrája, földje, amely a faluban volt a somogyvári várispánság, majd a királyné terra seu villa-ja, a *segesi* királynői uradalom része, birtoka lehetett.

4. ábra. Somogyvár ispánsági központ birtokai

5. ábra. Szolgáltató falvak Somogyban

Az Árpád-kori források mindig egy *Atád*-ot említenek, s a két *Atád* elnevezés csupán a XIV. század végétől tűnik fel. Amitől kezdve számíthatunk a falu megkettőződésére. Vagyis a jelentősen fejlődő *Atád*(*Nagy*) határából leváló földön keletkezett az új, a (kis)*Atád*. A *Nagy* lehetett a régi, az öreg és valószínűleg – a másikhoz képest – a több lakost számláló nagyobb²⁸ település: a *Nagy/Atád*.

A két testvérfalu kialakulása valószínűleg úgy történhetett, hogy a birtokos, a király, a királyné eladta, illetőleg eladományozta a falu határának egy részét. Egy ilyen eladományozásról már 1190-ből, majd 1284-ből tudunk, amikor Erzsébet királynő *Atádot*, a kunok elleni harcokban szerzett érdemeiért Lukácsnak adományozta. Majd 1309-ben Lukács 40 márkáért ezt a birtokot továbbadta Mike mesternek.²⁹

Ekkor *Atád*-nak csak egy bizonyos része kerülhetett idegen kézre. Majd 1389-ben és 1396-ban már a két-*Atád*, vagyis a teljes falu elidegenítésére került sor.

A fentiek alapján a királyné által – a XIII. század második felében – eladományozott és több évtizeden keresztül idegen kézben lévő birtok válhatott esetleg új településsé, esetleg a *Kis-Atád* faluvá.³⁰

Milyen falvak, települések, illetőleg ezek rendszere lehetett a két Árpád-kori *Atád* közelében vagy a környékén? Ennek meghatározására először 11 ún, balparti települést; *Barti*-t, *Szentlászló*-t, *Döbrög*-öt, *Bodvicát*, *Simon*(falvát), *Pongrát*-ot, majd a *Bodvica* alatti *Tivadar*-t (*Kivadár*-t), *Herkeházát*, *Alsó-Felső-Pácod*-ot, s a köztük lévő *Sármelléket* vittük térképre. (6. ábra)

A balparton a középkorban valóban meglévő 11 település közül 6-ot keltezhetünk biztosan az Árpád-korra. Így *Baráti*-t, *Szentlászló*-t, *Bodafalvát* (*Bodvicát*), *Simon*-t, *Tivadar*-t és *Pácod*-ot. (Ebből topográfiailag az Árpád-kori *Simon* valószínűleg a Rinya jobb partján, míg a középkori *Pongrát* kérdőjellel a balpartra eshetett.) A *Szentlászló* pusztai somogyvári birtok, *Alma* még az Árpád-kor folyamán *Atád* határába olvadhatott be. S a környékén lévő várbirtokot adhatta a *szentjakabi* apátság, a már említett *Kazud centurio*.

A *Szentlászló* pusztától Ny-ra lévő *Döbrög*-öt, illetőleg révhelyét ugyancsak 1414-ben említették először. Nyilvánvaló, hogy az Árpád-kori előzménye is meg volt. S mint a *Taranyi-Rinya* révhelyét, már előzőleg is használták. *Szentlászló* puszta fölött, a mai *Bolhás* község határában állhatott a sokat vitatott, *Baráti* falu.³¹ Árpád-kori előzménye biztos, mivel már 1334-ben említik a *segesdi* főesperességhez tartozó egyházát, valamint Tamás nevű papját, aki 3 garast fizetett. A település azonos az 1389-ben a *segesdi* tartozékok között – *Atáddal* együtt szereplő – *Baráth* faluval, amelyet Zsigmond király 1396-ban Kővágóörsi Miklós fia György mesternek adományozott el. (6. ábra)

A falut már *Csánki* is³² *Atáddal* szomszédosnak jelezte. 1402-ben a *Baráthi* villa-ban álló kápolna temploma szerepelt. Ugyanis ez az alárendeltségi, egyházi függőségi viszony is inkább a közelséget, az egymással való szomszédságot tételezi fel.³³

Az Árpád-kori *Atád* déli határával érintkezett *Boda*, *Boda-falva*, néven szereplő villa. A pápai tizedjegyzékben említett kerek temploma – *Baráthi*hoz hasonlóan – az *atádi* szent György tiszteletére szentelt plébánia-egyház filiája volt.³⁴

Bodafalva déli, Árpád-kori szomszédja 1231-ben *Tivadar*, *Tyodor* (ma *Kivadár*) néven szereplő villa, azaz a *Nyárvize*=*Rinya* melletti, balparti falu volt. *Tivadar* a *Nyárvize*, illetőleg a *Rinya* mellett ugyancsak 1231-ben említett³⁵ *Pácod* (*Pachud*) villa-val – a földváras, *Háromfa*–*Avarvár*(*Aradina*), illetőleg révátkelőhellyel rendelkező településsel együtt, a babócsai birtokközpontban székelő Tibold nemzetség *lábodi* uradalmához tartozott. Nagyobb falu lehetett, mivel a pápai tizedjegyzék a *segesdi* főesperességhez tartozó egyházát és Márton nevű papját említette, aki – *Baráthi*hoz hasonlóan – 1334-ben 3 garas pápai tizedet fizetett.³⁶ (6. ábra)

Bodvicától ÉK-re 2–3 km-re, a Rinya mellett, ugyancsak a balparton szerepel 1231-ben Symon birtok,³⁷ amely ugyancsak a Tiboldok *lábodi* uradalmának a tartozéka. Végsősoron (*Nagy*)*Atád*-ot – az Árpád-kori birtokosokhoz pontosan nem köthető *Bodafalva* (*Bodvica*) kivételével – D-ről és DK-ről a Tiboldok uradalmának három települése, illetőleg faluja határolta.³⁸ Jankovich szerint a *pácodi*-földvár (*Kupavár*), révátkelőhely a XIII. században is a nemzetség vagy a *rinyszentkirályi* királyi népek ellenőrzése alatt állhatott.

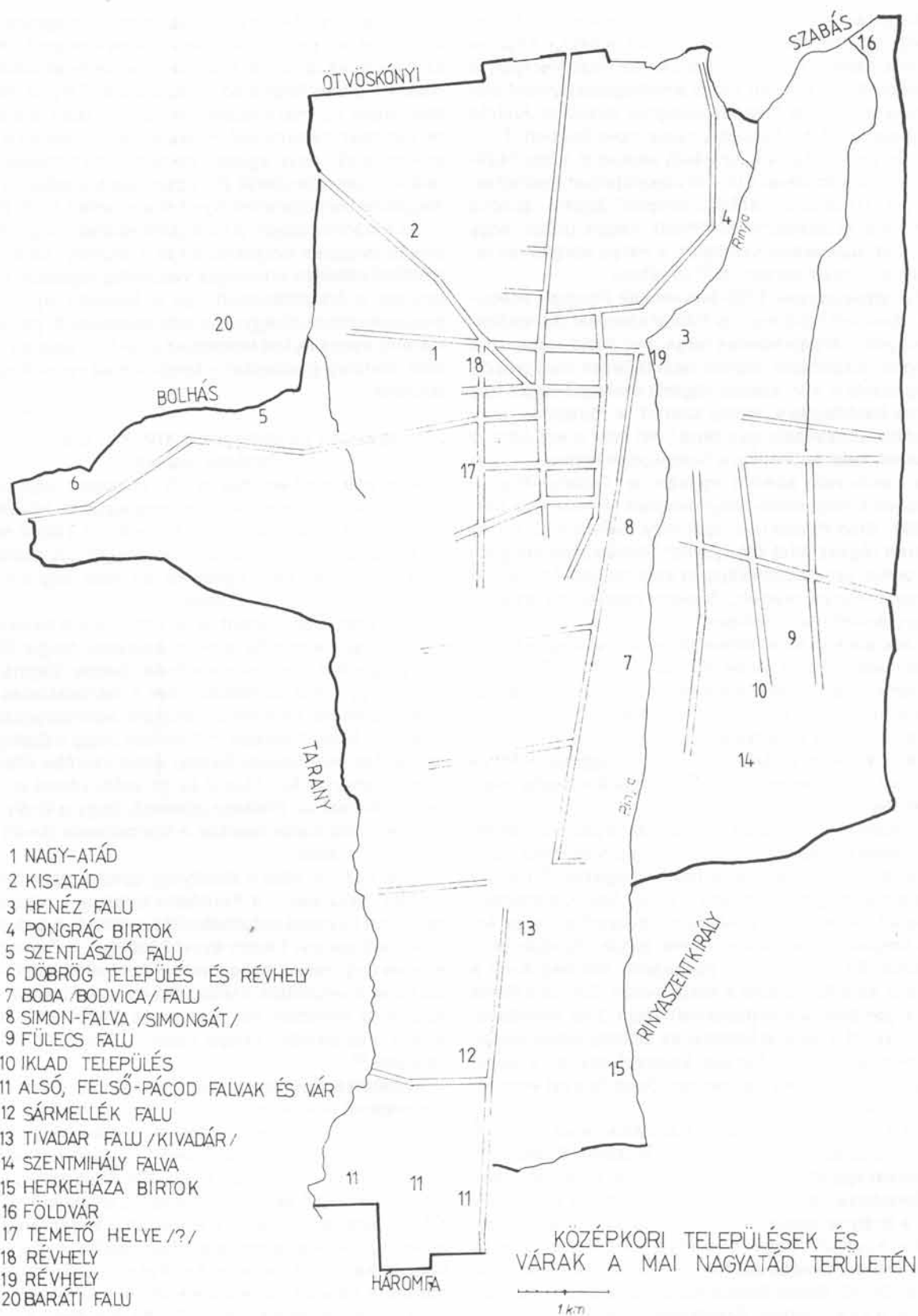
A *Bodvicá*-val közel egyvonalban, közel egymás alatt, de az ún. *Nagy-Atádi-Rinya* tulsó, jobbpártján három település is létezett. A *Rinya/Szentkirály* (*S. Rege*) fölött, ÉD-i vonalban lévő *Szentmihály*, *Iklad*, illetőleg a legfelső település, *Fülecs*.

Szentkirályt,³⁹ mint azt már említettük a király Szent István népei lakhatták, akik a templomukat is hasonló titulussal látták el. *Rinyszentkirály* határában pedig *Szentmihály* szerepelt.⁴⁰

A földrajzi neveikhez kapcsolódó mondák és régészeti leletek arra utalnak, hogy már az Árpád-korban keletkeztek. Ezek is egy korai, királyi birtok területei lehettek, ahol eredetileg a szent királyok (István és László) szabad népei éltek. Falvaik, településeik temploma, majd a települések is az őket letelepítő királyokról kapták nevüket.⁴¹ (6. ábra)

Az *Atád* határában lévő *Fülecs* – Az 1333–35-ös pápai tizedjegyzék szerint a – *somogyvári* főesperességhez tartozó⁴² egyházzal rendelkezett. Jelentőségét mutatja, hogy papja, Egyed a pápának *Pácodnál*, *Baráthinál* ötszörte többet, – 15 garast fizettek.

A közvetlen közelében, tőle D-re állt *Iklad*,⁴³ melyet az Árpád-korban még nem említenek. Ez azt is bizonyítja, hogy eredetileg *Szentkirály*, *Szentmihály*, *Fülecs*, *Rinya*(*Besenyő*) valóban királyi birtokok voltak. 1395-ben ugyanis Zsigmond király Kővágóörsi Miklós fia György mestertől visszavette – többek között – a lakatlan, elhagyott, *Iklad*... királyi földet, melyet előzőleg neki adott. S azután az is fontos, hogy a középkorban ezek a települések, falvak több kisbirtokos nemes rész-birtokai⁴⁴ voltak.

6. ábra. Középkori települések és várak a mai Nagyatád területén

Nagy- és Kis-Atád Rinyán-túli, jobbparti, K-i szomszédja *Heuizd, Henyz (Henész)* volt, amely – 1333-as említés szerint – már ugyancsak az Árpád-korban is létezhetett. Az említett pápai tizedjegyzék szerint plébániája a segesdi főesperességhez tartozott. András nevű papja 8 latot fizetett a pápai tized fejében.⁴⁵

Atád és Henész lokalizálását segítette, hogy 1429-ben – a Rinyán keresztül – révátkelőhelyet említettek, mellyel *Henésztől Atádra* lehetett átjutni (*Locus Henizreue in possessione Athad*). Vagyis biztos, hogy kétoldalt, egymással szemben, a Rinya partján rév lehetett az Árpád-korban is.⁴⁶ (6. ábra)

Bár először csak 1399-ben említik *Pongrác* települést, *Jankovich Dénes* – a *Pácod* környéki *Sármellékkel* együtt – Árpád-korinak tartja. (Az általa kidolgozott *Pongrác*-lokalizáció viszont nem teljesen meggyőző.) *Pongrácnak* a XIV. század végéről szerepelt ugyan egy fontos határleírása, amely szerint: a *Pongrách* nevű lakatlan, „*possessio seu terra*” dél felől a két *Ataad* birtokkal, kelet felől pedig a Nyár vizével határos. A Nyár vize *Jankovich* szerint egyszer a *Taranyi–Rinya*, másszor a *Nagyatádi–Rinya* lehetett. *Tivadar*, de *Sármellék*, *Alsó-Pácod* is a Nyár-vize mellett volt. Ha az említett régész által kidolgozott⁴⁷ lokalizációt elfogadjuk, akkor ezek semmiképpen sem feküdtek a mai *Taranyi–Rinya* mellett, hanem szerintünk csak a *Nagyatád–Rinya* közelében.

Ezek alapján az is felmerült bennünk, hogy esetleg a *Nagyatádi–Rinya* lenne a Nyár-víz. Ha a *Pongrác*-*possessiót*, a Szollár-ék mai településétől D-re, a mai Rinya hídtól Ny-ra 50 m-re található – 200–300 m hosszú, 50–60 m széles, ÉD-i irányú – dombhátra helyezük, akkor a Nyár vize, azaz a *Nagyatádi–Rinya* valóban tőle K-re és a két *Atád* határára pedig megközelítőleg D-re van.

A középkori határjárás, illetőleg az Árpád-kori falvak, települések elhelyezése után *Kis-* és *Nagyatád* határának a lokalizálását is el tudtuk végezni. É-ről – a bejárásnál még nem említett – *Ötvös* falu (*Ötvöskönyi*) szolgáló népei, majd a későbbi udvarnokok, s az Árpád-korban ugyancsak királynéi birtok: *Szabás* falu, valamint ÉK-ről *Pongrác* *possessio*, illetőleg K-ről a *Henész* és a Rinya adja a közös határt. DK-ről a Rinya balpartján lévő *Somin* (falvá-val), majd D-ről *Bodafalvá*-val, DNy-ról a *taranyi* határral és *Döbrög* településsel, valamint a *Taranyi–Rinyán* átvezető révvel, s végül *Baráti*-val, s egy kis szakaszon *Szob* faluval érintkezett. (6. ábra)

Ha a területén, illetőleg a határában lévő uradalmi szervezeteket vizsgáljuk, akkor *Ötvössel*, *Szabással*, *Barátival* együtt *Kis-* és *Nagy-Atád* a *segesdi* királynéi birtokszervezetekhez tartozott. Vagyis É- és ÉNy felől a királynéi uradalom falvai határolták. D-felől a vele filiális egyházi függésben lévő *Bodafalva*, s még délebből a *Tiboldok* két faluja, *Tivadar* és *Pácod*, valamint DK-ről *Simon* falujuk húzódtak. Még lejjebb, délkeletre a királyi földjei: *Szentkirály*, *Szentmihály*, *Iklad*, *Fülecs* települések feküdtek.

Atád az Árpád-korban végsősoron két nagyobb uradalom mellett lévő és azokkal határos királynéi, királyi szervezethez tartozott. Középkori területének lokalizálására – a mai *Nagyatád* belterületétől ÉNy-ra, Ny-ra eső terület – a mai *Pusztaszentegyházi* dülő, a tőle D-re, pár száz méterre lévő *Prokopp dülő*, valamint a *Homokos gödör* nevű egykori dombok és környéke maradtak. Ezek a területek ÉD-i irányban húzódtak, a mai *Nagyatád* belterületének Ny-i határa mellett.⁴⁸ (6. ábra)

Az Árpád-kor idején, a korai szakaszában még nyilván kisebb területen helyezkedett el a faluhely, amelyhez a földműveléshez szükséges viszonylag tágasabb határterülete is hozzátartozott. Így a *Rinyától* Ny-ra eső mocsaras részt elhagyva, a mai belterülettől pár száz méterre nyugatra kell keresnünk a XI–XIII. századi *Atád villa*, illetőleg *possessio* – templommal rendelkező – területét.

2. (Nagy)Atád és környéke a XIV–XV. századi források alapján

Atád villa, mint azt irtuk, a XIV. századtól, ugyanúgy, mint *Pácod*, – a nagyobb birtokmegosztások következtében – két falura osztódott. *Pácodon* a Tibold nemzetség leszármazói, a Hahóti család tagjai úgy osztották fel a birtokaikat, hogy egyiküké lett *Alsó*, míg a másikuké *Felső-Pácod*.⁴⁹ (6. ábra)

Atád esetében viszont az is bonyolítja a helyzetet, hogy bár szinte mindig faluként szerepel, mégis 1382-ben polgárokat, *civeseket* említenek benne. Vagyis úgy tűnik, hogy a XIV. századtól „már a mezővárosias fejlődés szintjére emelkedő” faluként adományozza el Zsigmond király 1389-ben.⁵⁰ 1395-ben pedig a Batthyány család őse, Kövágóörsi György kapja cserébe *Iklad* és más birtokért a két *Atádot* és az atádi vámot is. Ennek a vámnak az értékére jellemző, hogy a király egy év után visszavette cserébe a szomszédos *Baráti* birtokért.⁵¹ (6. ábra)

Ettől kezdve *Atád* a Batthyány család egyik fontos birtoka. 1402-ben – a *Korpádon* birtokos – a korpádi családdal folytatott birtokháborítási perükről is tudunk.⁵²

A Batthyányak három évvel később – A Zsigmond-ellenes összeesküvésben való részvételük miatt – rövid időre elvesztették *Atádot*. Két éves, váltakozó szerencséivel folytatott per után, csak 1405-ben kapták vissza – az alnádori rangot viselő – Tapsonyi Anthimi Jánostól.⁵³

A Batthyányak és a Tapsonyiak között ekkor a teljes *segesdi* uradalomért folyt a per. Az utóbbit 1404-ben Zsigmond a főrangú Marcali családnak 8020 Ft-ért adta zálogba. 1404-ben pedig ugyanezt a birtokot 1333 aranyért Losonczy István bán felesége szintén megkapta. 1417-ben viszont a teljes uradalom – *Atád*, *Ötvös*, *Szabás* és *Baráti* kivételével – végérvényesen a Somogyban leghatalmasabb főúri család, a Marcaliak kezébe került. (6. ábra) A Batthyány család kezében maradt a *Segesd* melletti átkelőhely, a két *Atád*, valamint a Ny-i határban lévő *Baráti* illetőleg az ÉK-i *Pongrach* nevű *possessio seu terra*.⁵⁴ (6. ábra)

A Rinyán túli terület, így a jobbparti *Henész*, *Simonfalva* (Simongát) – *Korpáddal* együtt – a Korpádi család hűtlensége miatt, a XIV. század végétől az új birtokos, a Gordovai Fánchy család új uradalmává szerveződött. Tehát 1408-tól – a birtokszervező Gordovai László, volt szlapon bán révén – egészen 1557-ig a Fánchy család kezében maradt ez az ún. *korpádi* uradalom.⁵⁵

1443-ban Batthyány Albert özvegye és fia Gordovai Fánchy Péter ellen tettek panaszt a megyei hatóságnál, mivel ő az *atádi* birtokokra tört, a templomot is kirabolta és 28 jobbágytelket felégetett.⁵⁶ 1462-től a Batthyányak kiszorultak *Atádról*. 1464-ben időlegesen – a nőági örökösödés révén a – Gordovai Fánchy család rendelkezett az *atádi* Batthyány részek felett.⁵⁷

1462-ben a Batthyány család a – velük rokon Alapi családdal együtt – pereskedik Geszti Ferenc közép-nemessel *Atád*, *Ötvös*, *Baráti* és *Szabás* birtokok ügyében. 1486-ban egy kisebb jelentőségű pert a környéken birtokos Marcali családdal is folytatnak.⁵⁸

Azzal a legnagyobb somogyi főrangú családdal, amelyik *Atád* környékén 1398-ban *Kunfalva* királyi adománya révén jelent meg. Ennek ellenére valószínűleg királyi adományként – náluk maradt az *atádi* vám, amelyet 1452-ben Gersei Petőnek és Lászlónak el is zálogosítottak.

A D-ről és DK-ről a XIV–XVI. században szomszédos *Boda(falva)*–*Bodvica*, *Tivadar* (*Kivadár*), *Sármel-lék*, *Fülecs*, *Iklad*, *Szentmihály* falvak, valamint *Herkeháza possessio* kis- és középbirtokos urai nem jöhettek számításba komoly ellenfélként és a Batthyány uradalom: a *Két-Atád*, *Baráti*, *Szabás* és *Ötvös* birtokainak háborgatóiként. (6. ábra)

Bár közvetlenül az *atádi* Batthyány uradalommal, illetőleg azok *két-atádi* falvával nem érintkezett, de DNy-felől a XV. századtól a XVI. század első feléig létezett a *berzenicei* és a *szenterzsébeti* uradalom.

A Marcaliakkal rokon, s az ugyancsak a Pécz nemzetségből származó Berzenicei Lórántfi család birtokolta a XIV. század második felétől, illetőleg 1406-tól *Atád* környékén *Berzenice* és *Szenterzsébet* várkastélyát, *Telek*, *Simonfalva*, *Farkasfalva*, *Háromfa* (falva), *Szent László* falvakat. (7. ábra) 1468-ban *szenterzsébeti* Forster György vásárolja meg ezt az uradalmat, a fenti falvakkal és a bennük lévő részbirtokokkal. 1488-ban *Bolhás*, *Kunfalva* és a *két Atak* (Lankócz szomszédságában) is a birtokaik között szerepeltek. Azzal a *berzenicei* útvámmal, amely – az *atádihoz* hasonlóan – jövedelmező és fontos volt.⁵⁹

1488-ban – a Marcali Györgynek és a Báthori Katalinnal 1474-ben kötött házassága révén – egy újabb hatalmas szomszéd, a Báthori család jelent meg az *Atád*-környéki Marcali birtokok uraként. Viszont a Batthyányak – a kisebb birtokok elvesztése, a hatalmaskodások ellenére – még a XVI. század első felében is kézben tartják az *atádi* uradalmakat.⁶⁰ Az 1506-os, 1516-os adatokon kívül erre jó példa az 1502–1521 között Keresztúri Miklós és Gibarthi (Kis) Lőrinc fia Ferenc,

Keresztúri Miklós mostohafia között történt birtokszereződés. Ebben szerepeltek ugyanis – a Batthyányakkal rokon Keresztúriak kezében – a *szabási*, a *baráti* és az *athad-i* birtokrészek.⁶¹

Végül a Batthyányakat az 1526 után a XVI. század közepéig tartó időszakban a Báthoriak, a Pekryek és azok *familiáriusai*, a Pernesziek szorították ki az *atádi* uradalomból. *Baráti*-ba, *Ötvös*-be, *Kőnyi*-be és *Bolhás* faluba a *Báthoriak*, a *Pernesziek*, míg a Pekryek 1532–38 között *Atádra* és az ötvösi várkastélyba fészkeltek be magukat. (7. ábra)

Ez a Báthoriak és familiárisaik részéről történő a XVI. század eleji birtokfoglalási és terjeszkedési folyamat világosan követhető. 1515-ben a Báthori György alispánjaként és familiárisaként szereplő Pernesziek megveszik a *pácodi-Háromfa*–*Avarvár* (Aradina) környékét, *Alsó- és Felső-Pácod* faluval együtt. 1525-ben pedig Perneszi Pál és István (*egregius*) *Ewthwes-i* várnagyáról, Bosnyák Bálintról és *bolhási* officiálisáról, Bertók Balázsról is tudunk.

Vagyis a *Segesden*–*Nagyatádon* keresztül futó útvonal várai, erősségei: *Segesd*, *Ötvös*, *Pácod*, *Babócsa*, javarészt mind a Báthori család, illetőleg familiárisaik kezében voltak, már a XVI. század első felében.⁶²

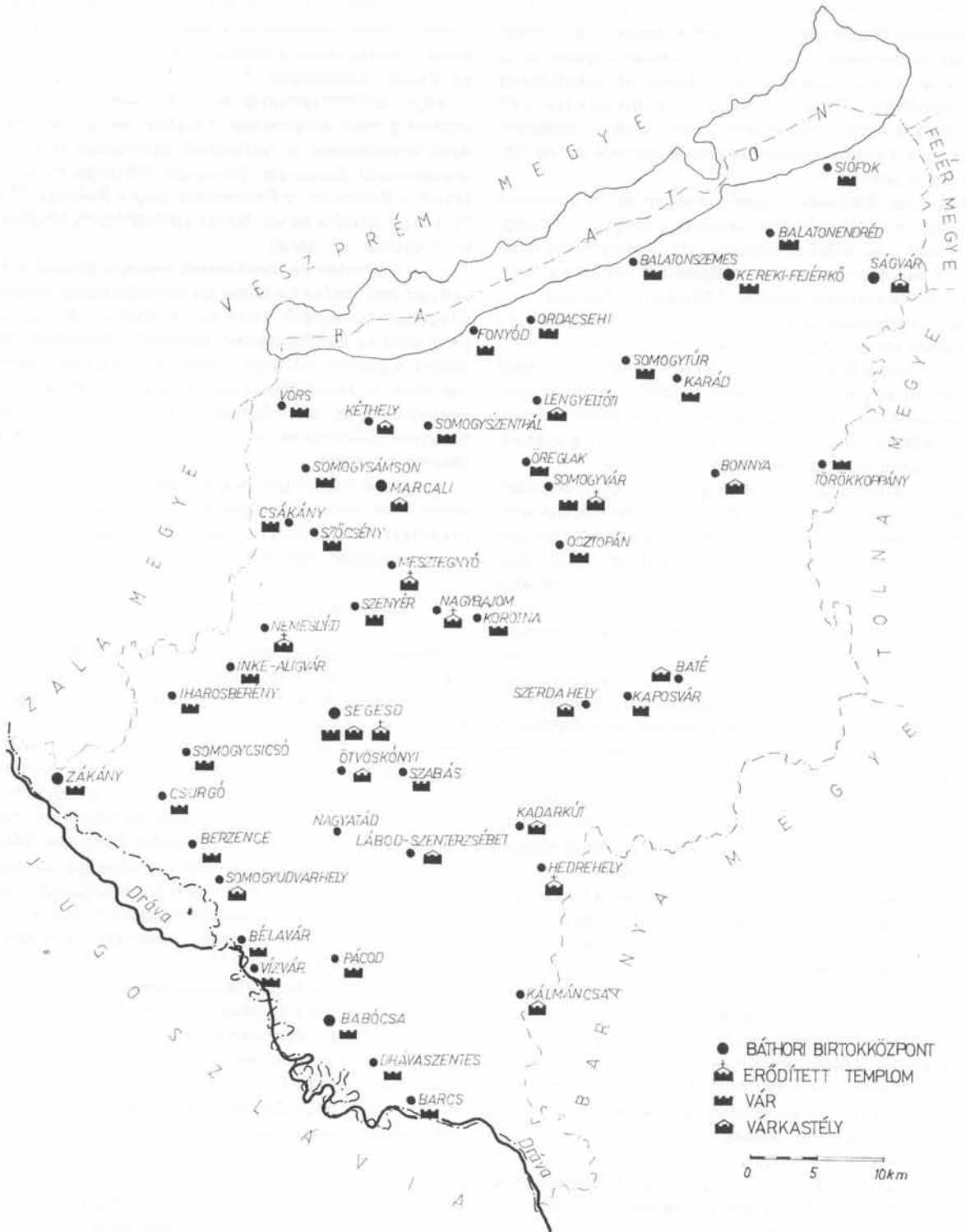
3. Nagyatád a XV–XVI. századi mezőváros...

Milyen szerepet játszott a XV–XVI. században *Atád*? Falu volt-e vagy mezőváros? A tudományos feldolgozások szerint *Atád* falu vagy mezőváros szerepének a kérdése sokat vitatott volt. Hiszen – mint azt már említettük – 1382-ben a villa-nak, azaz falunak mondott *Atádon cives*-ek, vagyis polgárok, városlakók éltek. Ugyanakkor később, a XV. század folyamán is *possessio*-nak és *villa*-nak, s nem *oppidumnak*, mezővárosnak nevezték. Ennek ellenére 1475-ben Mátyás király *Atádot* földesurai egyedüli joghatósága alá helyezi és *heti*, valamint *országos vásártartási* joggal ruházza fel, amelyek akkor tulajdonképpen mezővárosi jogokat jelentettek. Ennek ellenére később is *possessio*ként emlegetik.⁶³

Atád – XIV. század második felében emlegetett — *cives* lakói a nagy segesdi királynéi központtól, illetőleg oppidumtól, mezővárostól D-re 6–10 km-re, a forgalmasnak mondható kereskedelmi útvonal mellett éltek. Az átmenő út forgalmasságára, fontosságára az is bizonyíték, hogy Zsigmond király az 1395-ben eladományozott vámszedési jogot már egy év múlva rá visszavette.

Atád a forgalmas útvonalon D-re haladó kereskedelem révén fejlődhetett mezővárosias jellegű településsé, mivel itt érdemes volt a kézműveseknek is megtelepedni. Hiszen a *Babócsa*, a *drávai* révhely felé haladó idegen kereskedők *Atádon* is vásárolhattak, illetőleg áruikat is kínálhatták.

A mezővárosias jellegét erősíti, hogy a *két Atádon* már 1333–34-ben plébániaegyház is állt. Papja 25 garast adózott, vagyis *Pácod*, *Baráti* egyházánál majd-

7. ábra. Középkori várak és erődítmények Somogy megyében

nem 9-szer, *Fülecsnél* 10 garassal többet, míg *Rinyaszentkirálynál* 25-ször többet fizetett. 1399-ben ugyancsak szerepelt az *atádi* plébános. 1327-ben a veszprémi egyházhoz került – atádi származású – gyertyavivőről is tudunk. 1501-ben pedig – az egyetemet végzett, az *artium baccalareus*-i fokozattal rendelkező – *atádi* Márton, a kalocsai plébánia *canonicus*-a és *cantora* szerepel.⁶⁴

Atád Szent György plébániáját először 1402-ben említik úgy, hogy *Baráti*-ban, *Ötvös*-ben és *Boda* falván (*Bodvicán*) is filiája, illetőleg kápolnája volt. 1494-ben pedig újra tudunk az *atádi* plébánosról.

A három szomszédos faluban jelentősebb *filiával* rendelkező nagyobb plébániaegyház, valamint az innen elszármazó, egyetemet is végzett értelmiségi, papi réteg ugyancsak ezt a mezővárosi jelleget erősíti. *Kubinyi András* kutatásai szerint is „nagyszámú innen származott papra maradt adat, és főleg a mezővárosi polgárfiak mentek papnak.”⁶⁵

Ugyanakkor *Fügedi Erik*⁶⁶ kétségbe vonja *Atád* mezővárosi jellegét, azzal érvelve: „mert annak soha nem nevezik és nincs koldulórendi kolostora.”

Az utóbbira *Atádon* valóban csak a XVII. század végéről, a XVIII. század első feléből vannak adataink. Ezt a kritériumot azonban *Atád* esetében feleslegesnek érezhetjük, mivel a tőle 6–10 km-re É-ra lévő *Segesden* már a XIII. század végéről tudunk a ferencesek Boldogságos Szűz tiszteletére szentelt kolostoráról. Valamint a másik fontos útvonal mentén, a tőle 20–25 km-re K-re lévő *Hedrehely* mezővárosban is, már a XV. század második felében megtelepedett a ferencrend.

Végősoron *Atád*-tól 6–10 és 20–30 km-es körzetben két koldulórendi kolostor is állt a XIII–XVI. század közötti időben.⁶⁷ A segesdi ferencesek a török korban már állítólag Nagyatádra költöztek át.

Abban viszont igaza van *Fügedinek*, hogy mezővárosnak, vagyis oppidumnak a középkorban valóban soha nem nevezték *Atádot*.

Bácskai Vera véleménye szerint⁶⁸ „helytelen lenne azonban csupán ilyen formai megfontolások miatt teljesen kirekeszteni ezeket a helységeket a mezővárosok köréből.”

A fontos mezővárosi jellemzők közül *Atád* középkori lakosságának számáról csak közvetve van adatunk. 1443-ban például a település *28 jobbágysességét*, azaz telkét égették fel. Az itt szereplő telkek száma alapján 140–150 emberre tudunk következtetni. S mivel nem az egész *villa*, *possessio* felégetéséről, hanem számszerint 28-ról szólnak ezek az adatok, így nagyobb telkek, illetőleg lakosságszámra is kell gondolnunk. (Különösen, ha a zselléreknek az – összlakossághoz viszonyított – 1/3-nyi rétegét is figyelembe vesszünk.) Akkor a XV. század első felében úgy 150–200 fő körüli lehetett az itteni lakosság.

Később *Atádon* – a török pusztítás után – 1534-ben, csak Pekry tulajdonában 56 porta, vagyis körülbelül 280–300 körüli lakos szerepelt.⁶⁹

Ha 1427-ben a *kaposi* mezőváros 400-as, vagy 1430-ban *Bátmonostor* 215-ös, valamint 1477-ben *Szerdahely* 100-as és 1512-ben *Szentpál* 140 fős, *Szil* (*Somogyiszil*) 1518-ban számított 290-es lakosságszámát vesszük, akkor *Atád* 150, majd 280–300 fő körüli lakosságszáma – különösen *Somogyban* – megfelel egy „jó mezővárosi” lakosságszintnek.⁷⁰

A szomszédos *Segesd* 1389-ig királynéi központ, rezidencia, majd a XV–XVI. században fontos Marcali és Báthori birtokközpont és főútvonalnál fekvő vásárhely volt. A *segesdi oppidum* piacát a XV–XVI. században felkereső kereskedők *Atádon* át érthették el a déli főispáni rezidenciát, *Babócsa oppidumot*.

Nem véletlen, tehát, hogy a Batthyányak *Atádon*, a Marcaliak, a Báthoriak uradalmi között szervezték meg a vásáros-piaci központjukat. Hiszen Nagyatádon elsősorban a két nagyobb uradalom mezővárosait felkereső; az *Atádon* is áthaladni kényszerülő kereskedők révén jöhetett létre, illetőleg fejlődhetett. Valószínűleg többek között a Marcaliak *atádi* rév-vámjogát ellensúlyozandóan szerezhették meg a Batthyányak 1475-ben *Atádnak* az országos- és a heti vásártartási jogot. S ettől kezdve az *atádi* Batthyány uradalom; *Atád*, *Baráti*, *Ötvös*, *Szabás* faluból álló központja már *Atád* lett.

Arról, hogy *Atádon* milyen kézműves, iparos réteg is alakult ki végül a középkor folyamán, egyelőre még nem tudunk! Mindenesetre, ha a vele párhuzamba hozható Igal mezővárosban (a *margitszigeti* apácák mezővárosában) a XV. században a 46 név szerint felsorolt lakos között egy diákot, egy szabót, három kovácsot említenek. *Segesden* 1394-ben egy szüccsel is találkozunk, akinek a háza a piactéren volt. Nyilván *Atádnak* is megvolt az alapvető iparos rétege, hiszen a szomszédos *Kutas* és *Kadarkut* falunak 1389-ben említik a kovácsát.⁷¹

Mint ez az országos adatokból kiderül, *Igal*, *Szil*, *Szentpál* mezővárosban 1390–1440 között 2, 9 illetőleg 4 iparág volt képviselve. Általában a magyarországi mezővárosokban 6–7 iparágat találunk.⁷²

Mátyás 1462. évi dekretumának 17. cikke szerint „Somogyban főképpen a bor eladásából éltek”⁷³ ennek értékeléséhez azonban nem volt elsődlegesen szükség az országos vásárookra.

Atád valószínűleg mondható mezővárosi szerepével kapcsolatban fontosak – a szakirodalomban szinte ismeretlen – *szenyéri* uradalmi központ mezővárosának adatai. *Szenyér* – É-ről *Segesd* irányába vezető útvonalnál fekvő – *Böhönye* szomszédja és 20–30 km-re van *Segesd*–*Nagyatád* körzetétől.

Szenyérben előbb a *Szenyéri* család, majd 1412 után – a rövid ideig *Atádon* is birtokos – Tapsonyi Anthimi család mezővárosa létezett. A várkastély alatt fekvő *mezőváros* házai egészen az erődítmény alá, köré nyúltak és gyúlékony anyagból, talán fából épültek. Itt 1483-ból ugyancsak tudunk a mezőváros *fogadójáról*, s ami még lényegesebb, 1437-ben a (*Köz*)*fürdője* is szerepelt. Ebben, az említett időben zajlott le egy hatalmaskodás, amely során Tapsonyi János emberei, familiá-

risai és a környékből származó két *deák*, az iparosok: egy *varga*, egy *szűcs*, egy kerégyártó, valamint két *falubíró* és más *jobbágyok* megverték a szenyéri Mihály nevű *kovácsot*.⁷⁴

Nagyon lényeges, hogy a mezővárosi rangot viselő *Szenyér* 1498-ban ura, Erdődi Bálint, Tamás egri püspök, királyi fő- és titkos kancellár unokaöccse révén, II. Ulászló királytól „a mezőváros javára, valamint népei és lakosai gyarapodására... engedélyt kapott...”, hogy a mezővárosban a kereszt felmagasztalása (szept. 11.) és András ünnepén (nov. 30.), továbbá az azokat megelőző és következő napon szabad vásárt tarthassanak ugyanolyan előjogokkal, amilyeneket más *szabad városok* és *mezővárosok* élveznek, de az ilyenek sérelme nélkül. Egyszersmind minden kereskedőt, külföldit, utazót, akik *Szenyér (Zener)* mezővárosba kívánnak áruikkal jönni, biztosítja szabad közlekedésükről.” Tulajdonképpen évi két országos vásárt⁷⁵ kapott *Szenyér* – *Igalhoz* hasonlóan –, ahol a XV. századtól ugyancsak évente kétszer tartottak *országos vásárt*.

Nagyatádot ugyan nem említették a források *oppidumként*, de már *Szenyér* előtt negyedszázaddal megszerezték urai ezt a mezővárosi rangot adó *országos vásártartási privilégiumot*. Nagyon lényeges példák vannak még *Nagyatád* birtokközpont hasonló mezővárosi szerepére. Ilyen például a *Nagyatád* közelében például *Segesden* is birtokos és tisztségviselő, *Tapsonyi* család *tapsonyi birtokközpontjának* esete.

A *Szenyérrel* Ny-ról közvetlenül szomszédos *Tapsony-t*, a *Tapsonyi Anthimiek* családi, névadó központját 1455 előtt ugyancsak *mezővárosként* említik.⁷⁶ 1449-ben még a *várkastély ún. helye*, majd 1455-ben a *várkastély (vár?)* is szerepel. 1459-ben szerzi meg a család Mátyás királytól azt a jogot, hogy „bárhon fából vagy kőből bástyákkal, falakkal, árkokkal és más szükséges építményekkel ... várkastélyt vagy erősséget építsenek”, amely jognak *Tapsonyban* is érvényt szereztek. Ugyanakkor a szomszédos *Szenyér*-ben is állt *curiájuk* már 1445-ben. Mint ahogy egy másik birtokos-társuknak 1475-ben *Tapsonyban* szerepelt egy *kuriája*.⁷⁷ Ezek szerint bár a források nem említik *Atádon*, a *Batthyányak* központjában ugyancsak állhatott *udvarház* vagy *kúria*. 1483-ban egy *atádi vendégfogadóról (hospitio)* viszont tudunk.⁷⁸ Fényűző *várkastélyként* ezért épülhetett fel – a XV. század második felében – *Ötvösben* a *Batthyányak* vadászkastélya. De az ő tulajdonukban lehetett az ún. Szabási–Rinya-menti vár is. Ezeket az erődített, kastélyszerű építményeket a XVI. század elején és első felében a Báthoriak, a Pekryek és Török Bálint-ék szereztek meg és 1548-ig a kezükben is tartották.⁷⁹

Vagyis ezeknek az adatoknak a révén tudjuk valószínűsíteni, hogy *Atád* – a XV. század második felében – földesurai révén ért el a mezővárosi fejlődés jelentősebb állomására. Az elért fejlődés alapján a jelentős kereskedelmi út, révhely, a fejlett, plébániaegyházzal rendelkező népes települései, úgy mint *Kis-* és *Nagy-Atád* biztosították.

A közeli déli nemzetközi (tranzit) útvonal állomáshelyéről, *Csurgóról* még azt is tudjuk, hogy 1449-ben vasárnap tartotta vásárát, míg a megyei vásárok hétfőn voltak. *Nagyatád* esetében – a kevés forrásadat ellenére is több lényeges dolgot kideríthettünk. Többek között azt is, hogy *Marcali-Báthori*, a *Gordovai-Fáncsy*, a *Berzencei-Lórántfy*, a szenterzsébeti *Forster* és *familiárisaik* nagyobb birtokai közé ékelődött *Batthyányak* birtokai: a két *Atád*, *Baráti*, *Ötvös*, *Szabás* falvak révén – a XV. század második felében egy fejlődőképes, fontosabb mezővárosi települést, várral rendelkező birtokközpontot alakítottak ki (*Nagy*)*Atádon*.

4. *Nagyatád* és környéke Árpád- és középkori (XII–XV. század) régészeti emlékei⁸⁰

1. *Várak és várkastélyok...*

Kutatásaink során az is kiderült, hogy a római és az Árpád-kori időszakban *Nagyatád* környékén fontosabb útvonalak léteztek, illetőleg azok leágazásai is használatban maradtak. Így *Segesd*, *Babócsa*, *Berzence*, *Gyékényes*, sőt *Nagyatád* is ezeknek az utaknak volt egy-egy csomópontja.⁸¹ (1., 6. ábra)

Ezeknek az Árpád- és a középkori utaknak a használatát jelzik a különböző vám- és révhelyek említései. (*Nagy*)*Atád* már 1395-ben vámmal szerepelt. 1430-ban viszont az *Atád* és *Henész* közötti révet is említik. 1454-ből ismerjük a *Taranyi–Rinya* mellett lévő *Debred* (Döbrög) vadum-ot, azaz révet. A tőle D-re lévő *Babócsa* ugyancsak vám- és révhely, csakúgy mint *Barcs*, ahol a mellette lévő *Bölcső* helységben 1389-ből egy *drávai kikötőről* is tudunk.⁸² (1., 6. ábra)

Ugyancsak fontos útja miatt említették 1406-ban *Berzence* vámját, valamint *Kadarkut-ét* 1383-ban. *Hencsé-ét* 1446-ban, majd *Gyékényes*, *Zákány* vámját és révét.⁸³

A X–XVI. században – a *Rinya* partján haladó *Nagyatád–Babócsa* útvonalat, valamint a *Rinyán* való átkelést stratégiai szempontból is biztosítani kellett.

Milyen bizonyítékaink maradtak meg erre vonatkozóan? Elsősorban a már az Árpád-korban, de a későbbi középkorban itt meglévő *várak rendszere*. (7–8. ábra)

Ha a *Segesden* megtalált jelentős Árpád-kori földvárát most nem is említjük, és csak a *Nagyatád* és *Babócsa* közötti útvonal szakaszát vizsgáljuk, akkor a *Rinya* mellett több, alig ismert földvár, illetőleg erődítés is található. A legelső éppen *Nagyatádtól* ÉK-re, a *Szabási–Rinya* kanyarulatában, egy jól védett helyen, a *Nagyatádi–Rinyához* is közel álló ún. *Várdomb*.⁸⁴ Valamint a *Nagyatádtól* D-re lévő, *Háromfa* határához tartozó várak: *Háromfa–Várdomb–Avar-vár* (*Gradina*) és *Fehérvár*. A távolabbi környékhez tartozik a *Nagyatádtól* É-ra 6 km-re, illetőleg 10 km-re lévő várak: *Ötvöskőnyí*, illetőleg *Segesd-vár*. A *Nováki Gyula* által 1994-ben készített várfelmérés szerint⁸⁵ „*Nagyatádtól* K-re az országúton haladunk egyenesen 2 km-t majd az út DK-i irányú kanyarodásánál lévő haladunk É-i irányba. A teljesen egyenes úton, hol mezőn, hol erdőszélen

8. ábra. Várfelmérések Somogyban (1984–1994) Nováki Gyula és Sándorfi György munkája alapján

2800 m után érünk az egykori Ganajos-pusztához. Itt épület ma már nem áll, csak egy gémeskút létezik még. Innen további 2 km után érünk az ún. *Szabási-Rinya* éles kanyarulatához és a várhoz. (9. ábra)

A *Szabási-Rinya* kanyarulatában a fennsík összekeskenyedek és kissé felmagasodó dombban végződik, ezt foglalja magába a vár. A *Szabási-Rinya* felett 10 méterre kiemelkedő domb oldala igen meredek. A folyó felé eső ÉNy-i és ÉK-i oldalán nincs nyoma erdőfésnek a felszínen. D-ről, a fennsík folytatása felől mély árok és részben ennek külső oldalán *sánc* védte. (9. ábra)

A vár platója kissé szabálytalan négyzet alakú. Oldalainak hossza 34, illetve 40 m. DK-i és DNy-oldala mesterséges, szabályos, egyenes vonalú, a másik két oldala a domb természetesen szelét mutatja. A várárok mai szélessége 12, mélysége 4–5 m.

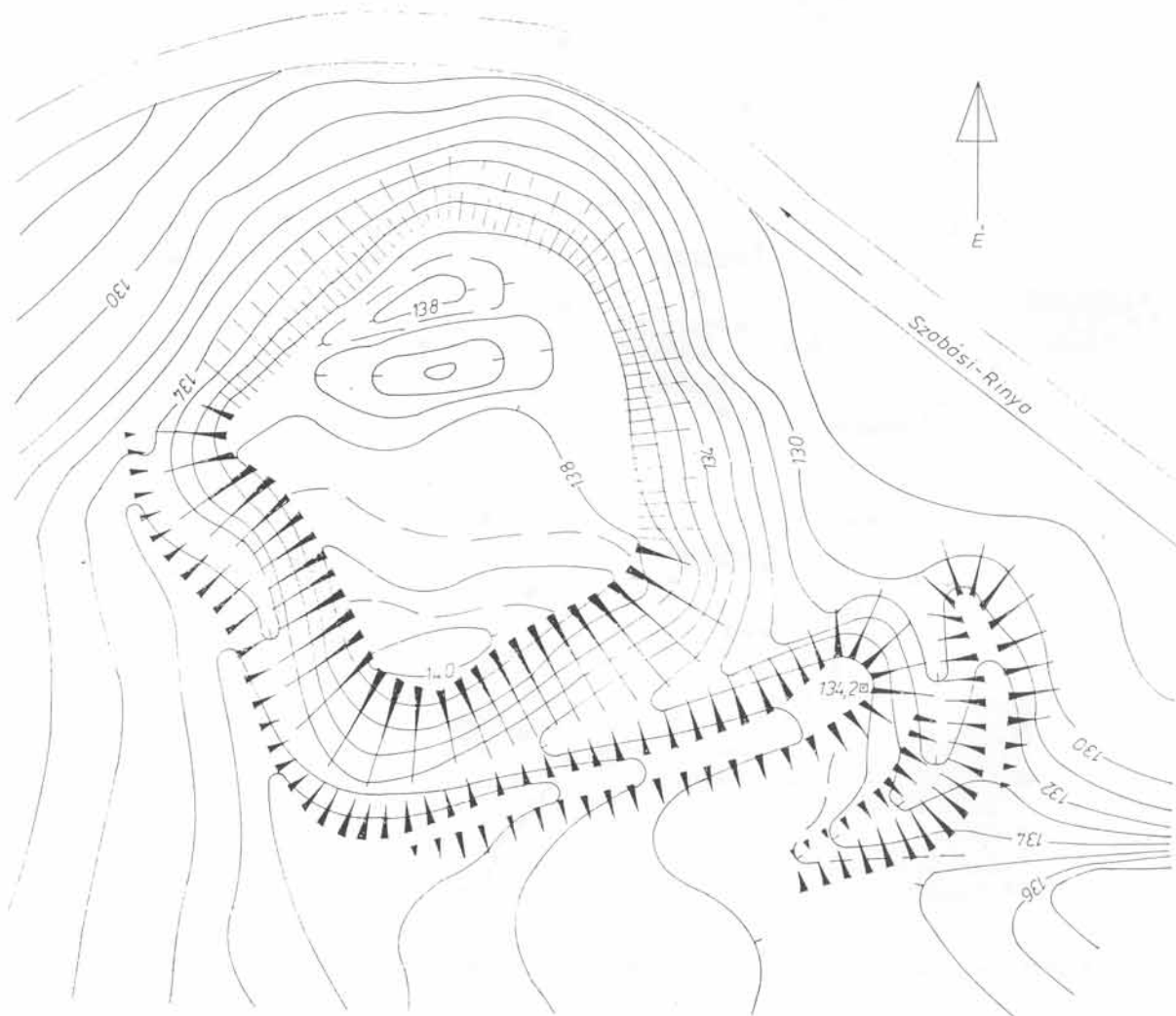
Az árok külső oldalán húzódó *sánc* K-i vége alatt újabb, mesterséges árkot és ennek külső oldalán ismét *sáncot* találunk. Ez azonban alig 40 m hosszan követhető, DNy-i vége felemelkedik és megszűnik. Úgy

tűnik, utóbbi egy külső, második védelmi vonal indulását jelzi. Egykori folytatása azonban kiér az erdőből és itt feltehetően a szántóföld (ma elhanyagolt parlag) miatt már régen betemetették. Ezt ma már csak ásással lehetne ellenőrizni.

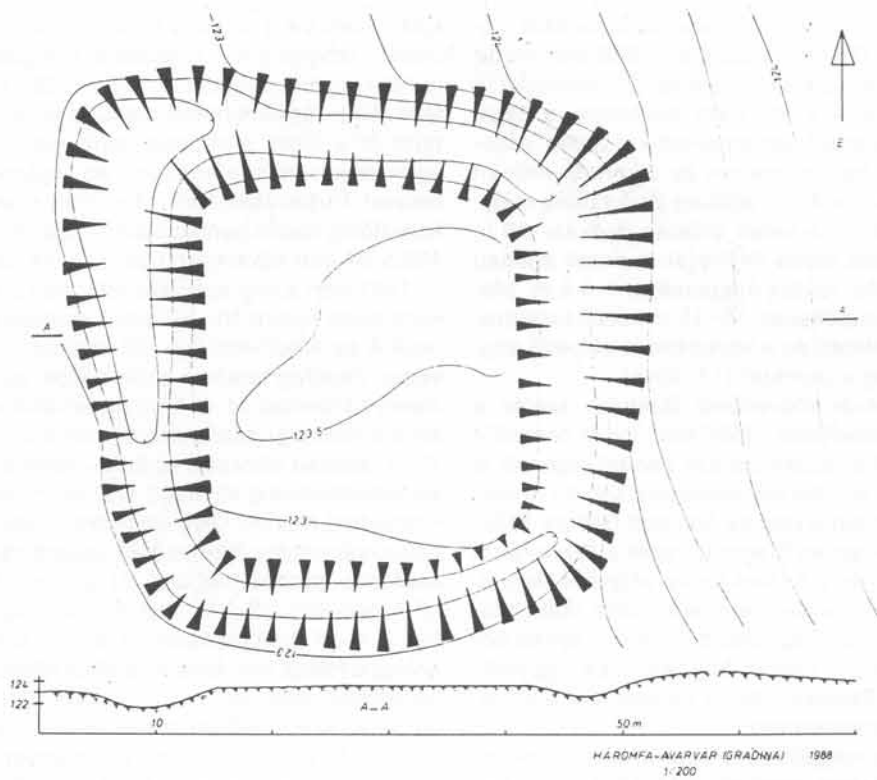
A várat jól áttekinthető erdő fedi." *Nováki Gyula* szerint késő középkori és török-kori. (9. ábra)

Az ún. *Háromfa-Avarvár (Gradina)* felmérését és azonosítását 1988-ban végezte el *Nováki Gyula* és *Sándorfi György*.⁸⁶ Leírásuk szerint „*Háromfa* községtől északra, kb. 2 km-re, a *Taranyi-Rinya* bal (keleti) partja feletti fennsík meredek szélén, a peremtől kissé beljebb, az erdő keleti széléből kiugró kis erdőfoltnál található a vár. Keleti oldalához nagy kiterjedésű szántóföld csatlakozik. (10. ábra)

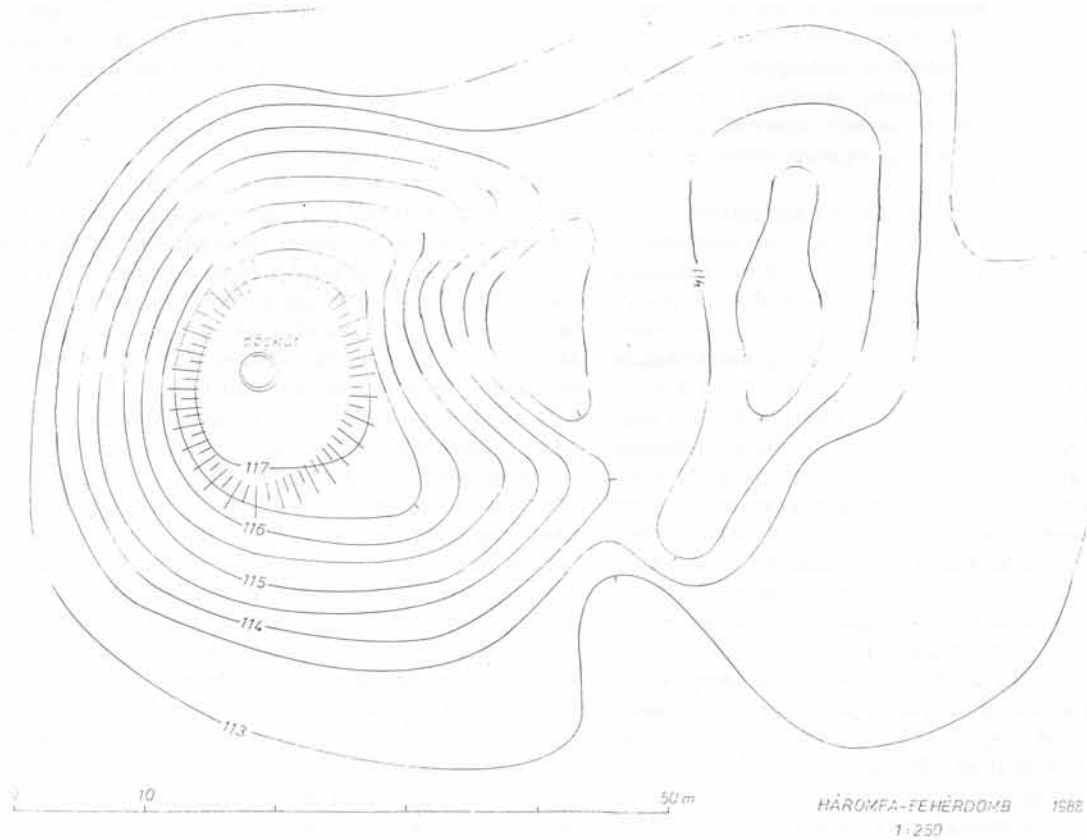
A lapos területből egy téglalap alakú részt árokkal vették körbe. A belső terület lapos, bolygatatlan, átmérője 27, illetőleg 32, míg az 1–1,5 m mély átmérője 13–18 m között változik." Szerintük jellege alapján XVI–XVII. századi vár lehetett. (10. ábra)

9. ábra. Nagyatád – az ún. Szabási-Rinya menti Várdomb (Nováki Gyula felmérése 1994-ben)

10. ábra. Háromfa-Avarvár-Gradina várfelmérése (Nováki Gyula-Sándorfi György 1988)

11. ábra. Háromfa-Fehérdomb (Nováki Gyula-Sándorfi György 1988)

A *Háromfa–Fehérdomb (Fehérvár)* azonosítását először *Jankovich B. Dénes* végezte el. 1988-ban mérte fel *Nováki Gyula* és *Sándorfi György*.⁸⁷ Szerintük a községi déli végétől K-re, kb. 1 km távolságra, a Rinya patak jobb partja közelében emelkedik a domb. Messterségesen emelt halom, melyet az újkorban erősen megváltoztattak. A domb K-i aljában lévő széles mélységből alakíthatták ki a keleti oldalon lévő kb. 30 m hosszú, 10 m széles lapos földhátat. A domb aljában nincs ároknyom. Mai relatív magassága 4–5,5 m, platójának átmérője mindössze 10–15 m körüli kisméretű középkori vár lehetett és a közepébe lemélyedő dögkút változtatta meg a dombját. (11. ábra)

Háromfa–Kaposvár közvetlenül *Bakháza* szélén a Rinya bal partján emelkedik. 1690-ben „*locus castelli*”-t említenek itt és *Draveczy Balázs* sáncátvágásról is tud 1964-ben.⁸⁸ A lelőhelyet *Jankovics Dénes* is várhelyként említi. *Nováki Gyula* és *Sándorfi György* 1989-es terepbejárásuk során⁸⁹ sem itt, sem a *Kupavártól* északra, kb. 1 km-re, a széles lapos völgyből kiemelkedő *Várdomb* nevű helyen nem talált várra utaló nyomot. Végsősoron tehát *Nagyatádtól* D-re 4–5 km-en belül két biztos várhely – ismert. Míg tőle É-ra, ugyaninnen 4–5 km-re a *Szabási–Rinya várdombja*; egy középkori várhely azonosítható.

A mai *Nagyatád* magjától É-ra találjuk az *Ötvöskőnyí várkastélyának* a helyét, amelyet 1970–1974 között tártunk fel.⁹⁰ (12. ábra, 3–4 kép)

Az itteni régészeti kutatásaink *Ötvöskőnyiben*, a falun ÉD-i irányban átvezető műút baloldalán lévő, 180 m magas, ún. kistárnoki út melletti szőlőhegyen hozták felszínre a *reneszánsz várkastély* alapfalait. Az Árpád-korban királynői szolgáltató faluként szereplő területen a somogyi reneszánsz eddigi legjelentősebb emlékei kerültek elő.⁹¹ (5. kép)

A téglalap alakú, 42 m x 31 m-es alapterületű, sáncokkal megerősített kastély a XV. század második felétől már épült, és a XVI. század első évtizedeiben fejeződött be a díszes reneszánsz kiépítése, de a XVI. század első felében is végeztek rajta védelmi szempontú átalakítást. Végül a reneszánsz négysarokbástyás építmény két évszázad múltán, valószínűleg a XVII. század vége felé szinte teljesen elpusztult. (3–4 kép)

A kastély XVI–XVII. századi urainak és várnépeinek életébe néhány szép reneszánsz leletanyag: faragott kövek, díszkerámia, kályhacsempe, aranyozott bronz könyvsarokveret, gyertyatartó és a különböző kerámia-ák stb. adnak bepillantást. A középkori reneszánsz ember asztaltartásáról, étkezéséről vallanak a nagy mennyiségben előkerült őz-, vaddisznó-, fácán-, nyúl-, csirke-, sertés- és marhacsonatok.

Nagyatádtól É-ra kb. 8–10 km-re állt a környék legjelentősebb birtokközpontja és vára: *Segesd*.⁹² (13. ábra)

Alapvetően lényeges, hogy a *felsősegedsi* ferences kolostornál folytatott az 1981-es régészeti feltárásunk tisztázta az *Árpád- és középkori, török-kori vár* helyét. Hiszen a források csupán a XV. század elejétől, 1404-től említették itt a királyi, királynéi *castrumot*. Világosan

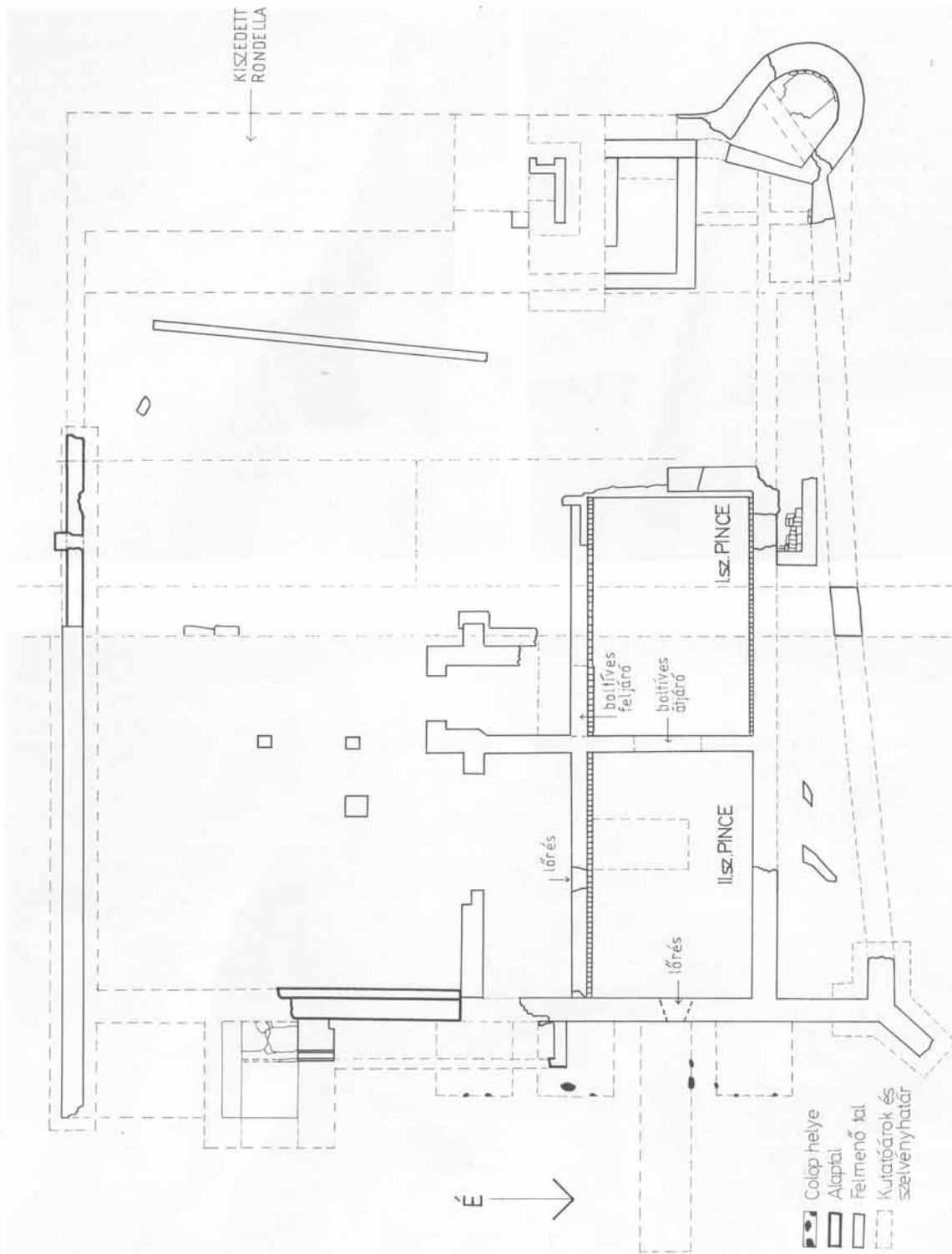
kideríthettük azt is, hogy ez a *castrum*, átalakított állapotban szolgált a XV. században (megközelítőleg 1526-ig) főúri rezidenciaként is. Majd 1526–1566 között *palánkvárrá*, fortalitium-má alakították át. 1570-ben építette át a török a segedsi templomok és különböző építmények (mint a kolostor) anyagának a felhasználásával. Pusztulása 1687 után több szakaszban: megközelítőleg három periódusban: 1755-ben, 1862–63-ban, 1962–64-ben következett be. (13–14. ábra)

1981-ben a mai szociális otthontól É-ra, a víztorony közelében húzott Ny–K-irányú kutatóárkunkban megtaláltuk az *Árpád-kori (XI–XIII. századi) vár* 4–5 m mélységet, illetőleg hasonló szélességet elérő, (*inkább V-alakú*) *sáncárkait*. (1–2. kép) Az Árpád-kori földvár sáncárka a jelenlegi dombperemet követve, nagyjából – a XVIII. század közepén épített – ferences kolostor É-i kolostorszárnyáig húzódott el D-en.⁹³ (A jóval nagyobb kiterjedést mutató *késő-középkori*, illetőleg *török-kori palánkvár* pontos kiterjedését viszont csupán a további ásatások azonosíthatják!) Ez a *nagyjából ovális alakú Árpád-kori (XI–XIII. századi) vár* foglalhatta magában a *T₁-el jelölt lakótornyot*, amely két egységből, illetőleg a föllette lévő több emeletből állhatott. Ehhez csatlakozhatott talán az *É₁–É₂-es szárny*. Hozzájuk igazodhatott a *belső várfalak* mellé épített „*U*”-alakú *három szárny*. Az *É₃–É₄-es* külső építményen kívül *erődítések (É₅)* mindenképpen a török-kori (XVI–XVII. századi) időszakhoz tartoztak! A segedsi vár 1687-es, Rákóczi-szabadságharc-kori, valamint az 1755 táján bekövetkező, majd az 1862–63-as, 1960-as pusztulásai ezeknek a periódusoknak a szétválasztását ma már nem teszi lehetővé.⁹⁴ *Ennélfogva, 1981-ben csupán az Árpád-kori, kisebb vár sáncárkait sikerült megnyugtatón tisztáznunk*. (13–14. ábra)

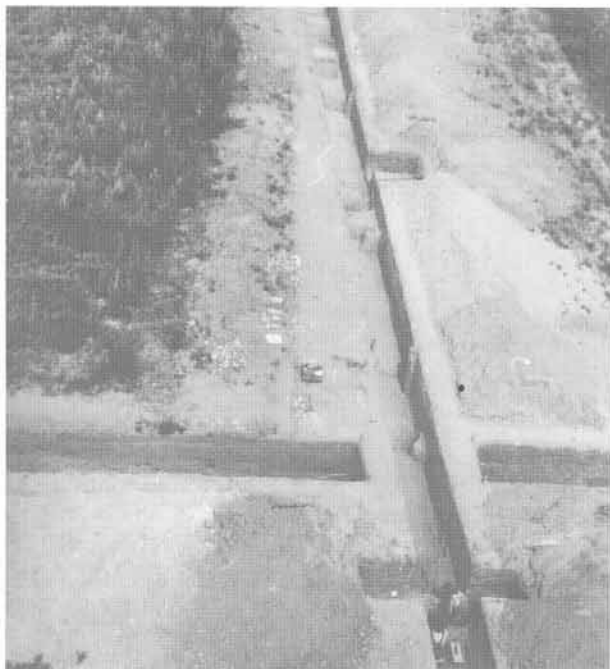
Ásatásunk során a *XI–XIII. századi vár* ledózerolt, elbontott belsejében – a késő középkori csontvázak mellett – bolygatott *római építőanyagot* is találtunk! Ugyanakkor az is bizonyos, hogy ezekhez a sírokhoz kapcsolna, templom is tartozott, amelyeknek előzménye legkésőbb a XIV. századra keltezhető. (Ld. Gutkeled Miklós 1345-ös sírkövét) illetőleg az 1750-es években előkerült alapfal maradványokat.) (1–2. kép)

A középkori (1566–1570 előtti) *segedsi vár jó fekvésű, kiemelkedő, tornyos épületekkel rendelkezhetett*. Hiszen a tőle É-ra légvonalban 16–20 km-re fekvő *Csákány várából* jól lehetett látni a XVI. század közepén! Ekkor írja *Palat Jeromos*, hogy „*van a végháznak egy magas, erős tornya, melyből Segesdet lehet látni*.”⁹⁵

Az ún. *fonyódi-várhegyi* típushoz közelebb állhatott a *segedsi királynéi ispánság korai vára!* A hosszúkás, ovális, 186 m-es magasságban fekvő *V alakú sáncárkát* régészeti kutatásaink 4–5 m-es mélységűnek határozták meg. A segedsihez hasonló, ilyen 80–100 m-es átmérővel rendelkező, általában a dombos, hegytetőkön elhelyezett *korai földvárak* már nagyobb számban léteztek Somogyban. Ilyen méretű lehetett talán a *babócsai nemzetiségi központ Törökvárának az elődje is*.⁹⁶

12. ábra. Ótvöskőny reneszánsz várkastély felmérése az 1970–74 közötti régészeti kutatás nyomán.
(M. Hrotkó Zsuzsanna és Magyar Kálmán)

1. kép. Segesd-Vár régészeti kutatása 1981-ben

2. kép. Segesd-Vár nyugati sáncárkának átvágása

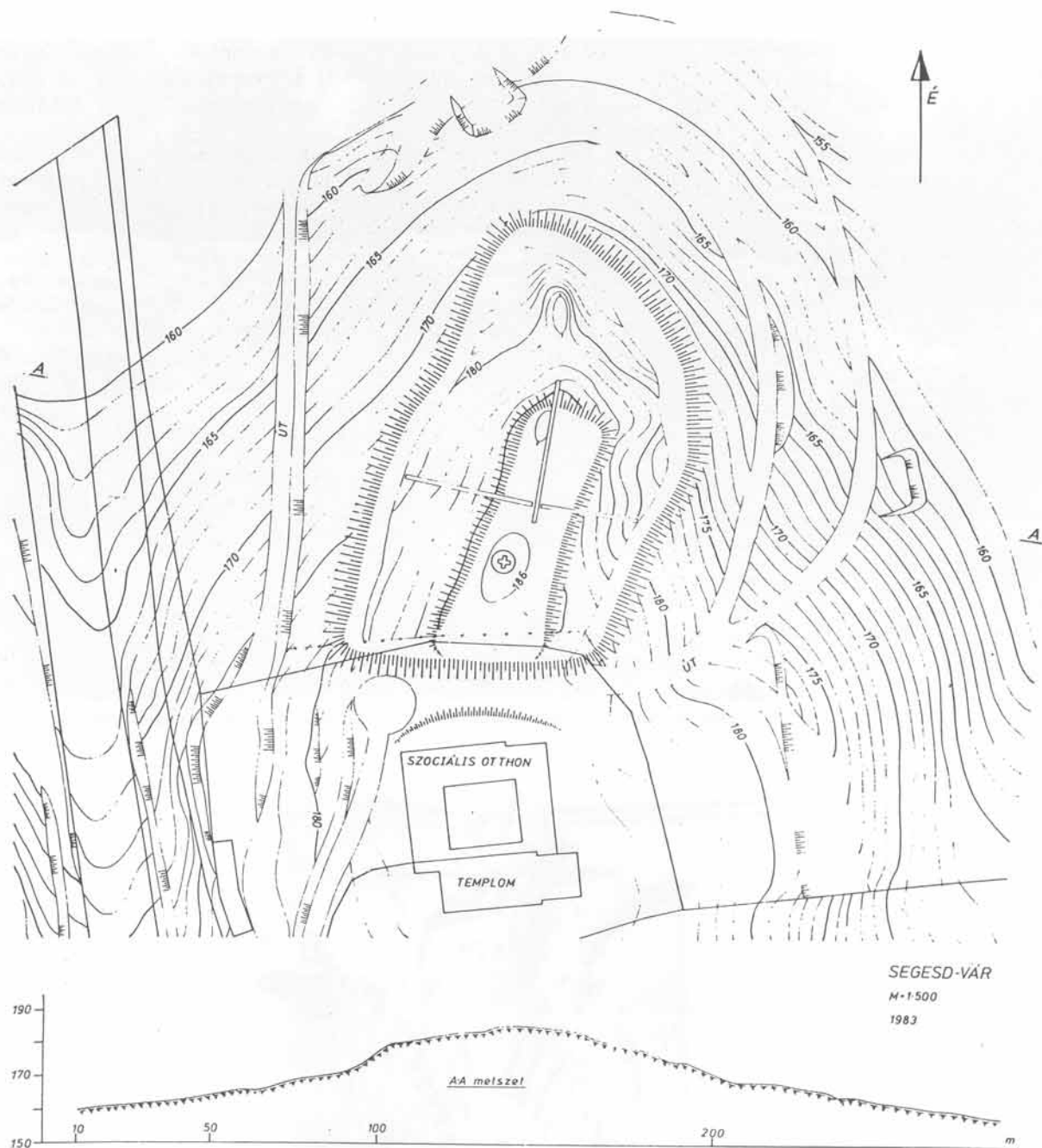
3. kép. Az ötvöskőnyi reneszánsz várkastély pincerendszerének feltárása 1974-ben

4. kép. Az ötvöskőnyi reneszánsz várkastély déli lőréses falmaradványa az 1970-es feltárása után

5. kép. Az ötvöskőnyi reneszánsz várkastély 1970-es feltárása során előkerült reneszánsz pilaszter

13. ábra. Segesd-Vár (Az Árpád- és középkori vár helye, rekonstrukció)

A biztosan XV–XVII. századi Ótvöskőnyi várkastély mellett akár korábbi időben is használhatták a nagyatád-szabási (várdomb), háromfai—avarvári (gradinai), a háromfa—fehérvári Rinya menti, illetőleg mocsári ún. figyelő, a réveket őrző várhelyeket.

A várak típusa, elhelyezkedése alapján biztosnak látszik, hogy a Nagyatád környékén folyó három Rinya-ág: a Szabási, a Taranyi, a Lábodi, majd az egyesült Rinyák mocsaras árterületein átvezető ÉD-i fontos útvonal, valamint a különböző átkelőhelyek, révek őrzésére keletkezettek.⁹⁷

A babócsai nemzetségi központ Rinya menti mocsári gázlójának ugyancsak ez a jellegzetes vára. A 30x35 m-es alapterülettel és 6 m-es magassággal rendelkező vártípus Péterhidánál és Csákány–Marótinál is megfigyelhető. Ezek mindegyikében középen egy-egy gerendából ácsolt torony lehetett!

Mindegyik vártípus, stratégia fontosságú helyen, általában útcsomópontoknál épült és ezért általában korszerűsített, átépített formában a későbbi időszakban is szerepeltek.⁹⁸ (1. ábra)

A Segesdtől Babócsa irányában – a Rinya partján – lévő átkelőhelyek, útvonalak biztosítására kialakított földvárak, birtokközpontok, az államalapítás idején majd az Árpád-korban is javarészt királyi, királynéi kézben voltak. Így Atád földvárát, révjeit és vámhelyét a somogyvári ispánság (Alma), valamint a délebbre lévő pácodi Háromfa–Avarvár–aradina földvárát, átkelőhelyét a szentkirályi, a besenyői népek őrizték. Déli irányból – a Babócsa várában székelő – német eredetű Tiboldok, illetőleg a lábodi uradalomhoz tartozó népei vették körül, és biztosították a királyi, királynéi uradalom falvait, valamint a segesdi királynéi székhelyet. (7–8. ábra)

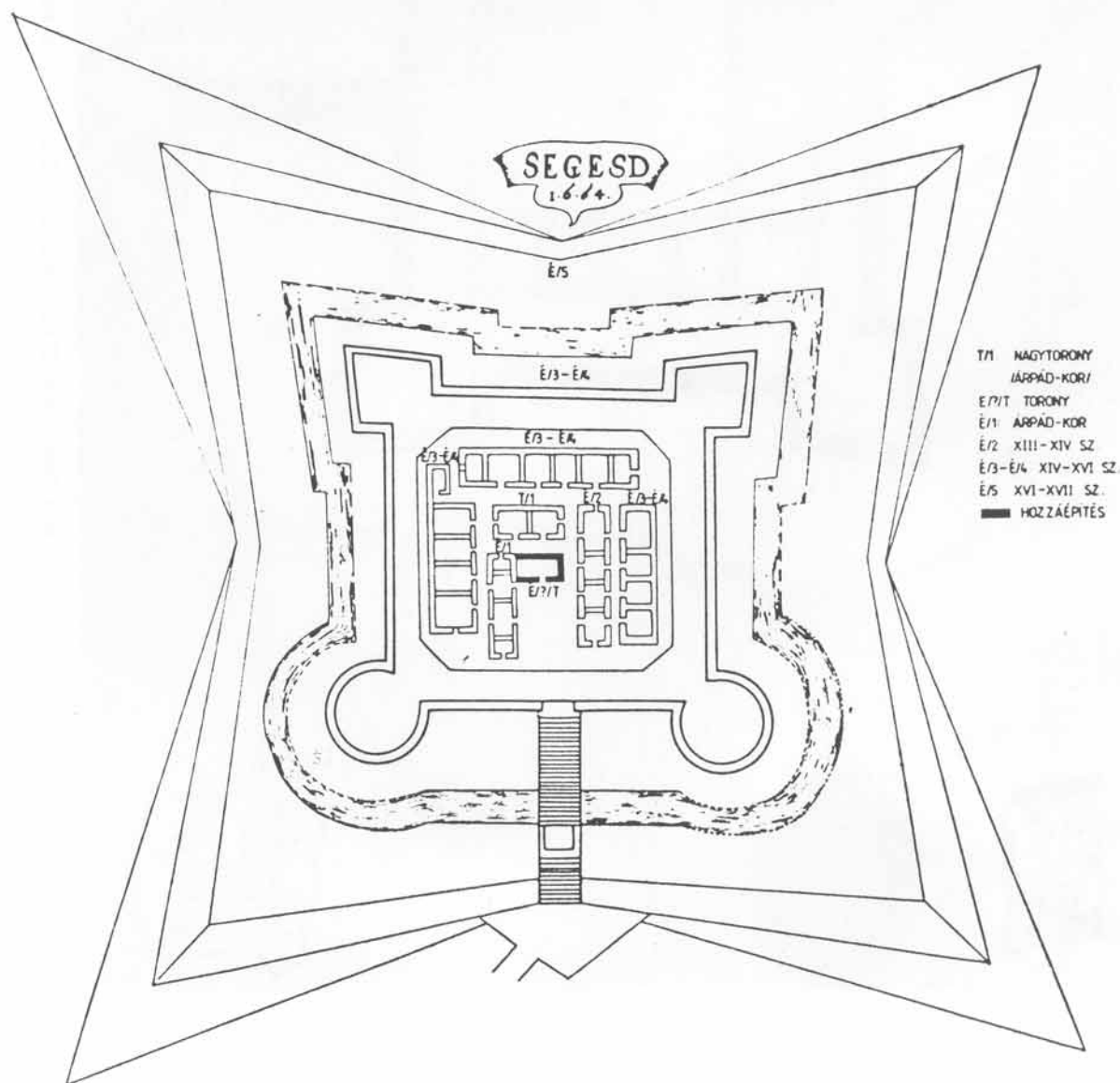
A Segesd–Nagyatád–Babócsa útvonal a királyi, királynéi Dráva menti és az északra lévő települések, birtokok közötti közvetlen összeköttetést teremthették meg. Hiszen a déli, a Barcs, Belcsa, Aranyos falvak,

a jól jövedelmező Dráva menti kikötővel, rév- és átkelőhelyekkel, illetőleg az aranyosi királyi udvarházzal együtt egészen a XV. század elejéig királynéi kézben voltak.

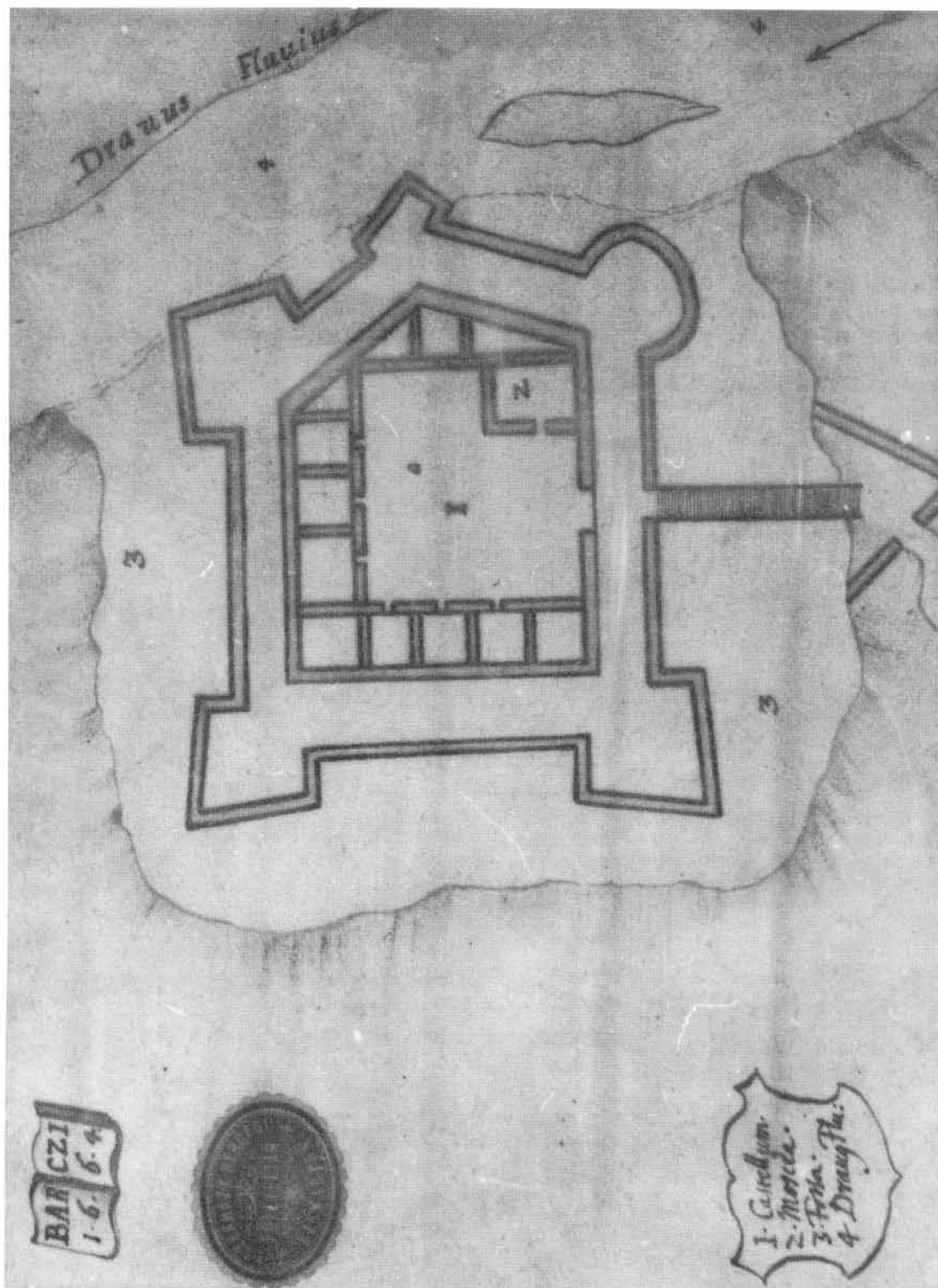
A Segesd–Nagykanizsa útvonal leágazásai lehettek a zákányi, a berzencei, a csurgói curtisokhoz; udvarházakhoz vezető útvonalak, a hozzájuk tartozó várakkal. (1., 7–8. ábra)

A fontos hadiút – Zákányt, (Somogy) Udvarhelyet, Bélavárat is érintő – szakaszát a Dráva-partján, királyi és királynéi udvarházakkal, erődítményekkel, földvárakkal látták el az Árpád-korban.⁹⁹

A Nagyatád környéki Árpád-kori várak: Segesd, Nagyatád–Szabás (várdomb) és talán a Háromfa környéki várak a késő-középkorban is hasonló, út és rév-őrző, figyelőhely szerepet is betölthettek.

14. ábra. Segesd vár alaprajza 1664-ben (Országos Levéltár tervtárából)

15. ábra. Barcs vára 1664-ből (Kismartoni Eszterházy Levéltár)

Pihenő és vadászkastélyként épült a XV. század II. felében a ma *Nagyatádhoz* tartozó *ötvösi Batthyány–Báthori vadászkastély*. Hiszen ezidőtájt keletkeztek Somogy legjelentősebb reneszánsz várkastélyai, mint a koroknyai Korothnai családi vár. Jól ismert, hogy a kis vagyonú köznemesből – patronusai révén – nagyhatalmúvá, somogyi főispánná, nádori és szlavon itélőmesterré váló Korothnai János *korothnai birtokközpontjában* – 1460–1480 között – építette fel várkastélyát.¹⁰⁰

S ez időtájt keletkeztek Somogy legjelentősebb reneszánsz építészeti emlékei. Ekkor építették várkastélyaikat – a gyorsan meggazdagodó – somogyi középnemesek: a Velencében jelentős bankbetéttel rendelkező *Szerdahelyiek* (Báth, 1478) és a *Zákányiak*. 1450–1480 között építették fel a *Héder-nembeliek rупolujvári* (kaposvári) várakat. Továbbá ekkor emeltek díszes várkastélyt *Nagyatád* környékén, így pl. *Berzencén, Szenterzsébeten* (15. ábra) és *Barcs*on a Berzeneciek, valamint Forster György és a Bakonyi család. 1449–1459 között a *Tapsonyi Anthimek* tapsonyi várkastélya is felépül.

1464 táján említik a középnemesi sorból az alispánságon át Mátyás kincstartójáig, ajtónállómesteréig, majd bosnyák, dalmát, horvát és szalov bánná emelkedő *Laki Thuz János* (Öreglaki) várát.¹⁰¹

A felemelkedő köz- és középnemesség *öreglaki, korothnai, szenterzsébeti, barcs* és *báthi* várkastély építkezéseinek az ismeretében természetes, hogy – a megye ekkor leggazdagabb birtokos urai – a Marcaliak, majd a Batthyányiak és a Báthoriak is jelentősebb várépítkezéseket, átalakításokat végeztek ebben az időszakban. Az 1450-es évektől tudunk a Marcaliak *fejérvői, marcali, babócsai* építkezéseiről, illetőleg valószínűleg a *zákányi, segesdi* erősségeik is az új stílus fényűző formájába öltöznek.¹⁰²

A XV. század második felében – talán akkortájt, amikor Mátyástól kieszközlük az *atádi* birtok számára a heti és az országos vásártartási jogát – épülhetett a Batthyányiak *ötvösi* várkastélyának első periódusa. Majd a fényűzőbb kivitelű 1505–1510 táján, Batthyány Benedek, budai várnagy, előbb királyi kincstartó révén. (16. ábra)

2. Egyházak és települések régészeti emlékei

Közismert, hogy a középkori települések magját legbiztosabban a temploma, illetőleg a temetője alapján határozhatjuk meg. Ezekre – a régészeti anyagok mellett – többnyire az írásos feljegyzések, források, de a XVIII. századtól a *Historia Domusok*, valamint a *Canonica Visitatio*-k szolgálnak róluk, általában a pusztulásukról felvilágosítással.¹⁰³

A *Nagyatád* történetével 1933-ban alaposan foglalkozó *Burics László* a középkori Atád egyházairól a következőt írja: „A XVIII. századbéli (1703–1711 közötti) rác betörés után a *segesdi* szentferencendi kolostor atyái kénytelenek voltak a megrongált rendházat elhagyni és ezek közül kettő a *Nagyatádtól* félórányira fekvő

16. ábra. Reneszánsz püspökfejés kályhacsempe a várkastély feltárásából (1970. M. Hrotkó Zsuzsanna rajza)

Prokop (horvátul írtás, átvágás) nevű helységbe költözött... és pedig a *félig romokban hagyott Szent Mihály templom mellé épített zárdába*. A Szent Mihály templom eredetileg is a minorita szerzeteseké volt, akik azonban a Rákóczi féle felkelés folyamán vívott harcok miatt elköltöztek. Ez az adat talán a XVI–XVII. századi és a XVIII. század elejéig működő nagyatádi első ferences zárdáról szól, amelyet a támadások miatt elhagytak.

Majd a rácok visszaszorítása után *Nagyatád* belsejében épített fel a lakosság *egy kis templomot*, amelyet 1729-ig használtak. Ezután 1721-ben telepítette be újra Czindery Ferenc Ignác a szentferenc-rendbelieket, akik először *faházikókban* laktak és *egy fakápolnát* használtak a régi urasági csordás egykori lakóhelyén.¹⁰⁴ (6. ábra)

A ma is álló *Rókus-kápolnát* viszont csak 1743-ban építették fel *Kisatádon*. S a mai Atád és az ún. *Kis-Atád* lakosságának a temetője a két – ma is létező – templom körül volt egészen a XVIII. század végétől a XIX. század elejéig.¹⁰⁵ (6. ábra)

Pesty Frigyes 1864-ben feljegyezte, hogy a mintegy 1/4 óra távolságnyra a várostól Ny-ra van a *Pusztaszentegyházi dűlő*. 1721-ben itt volt a *Szent Mihály nevezetű kápolna*, és ugyanitt lehetett előbb a város is.¹⁰⁶ (6. ábra)

Ugyanakkor a *Prokopó* dűlő, a régi Margit puszta környéki *Barát* lakás területéről megemlíti, hogy „midőn

a barátok *Segesdről*," valószínűleg a XVIII. század elején (szerintünk a XVI–XVII. században a török által száműzöttek), ide menekültek. Itt nagy erős épület állott, melynek romjai még mindig látszanak."

Ez volt szerintünk az Árpád- és középkori atádi egyház, vagyis Nagy-Atád temploma (Burics szerint a Szent Mihály egyháza, amelyet a XVI–XVII. századtól a XVIII. század elejéig a minorita, illetőleg a ferencesek is használtak).

Ugyanakkor Pesty Frigyes adatait veszi át az 1974-ben megjelent Somogyi földrajzi helynévgyűjtés kötetében, ahol ugyancsak szerepelt a *Pusztaszentegyházi dűlő*, mint a régi uradalmi birtok. Ez a „*Szent Mihály templom romjairól kapta nevét. Még a húszas években is használták a templom köveit, tégláit az építkezők.*”¹⁰⁷ Vagyis ők Kis-atádi területre helyezik a Szent Mihály egyházat, az ún. *Pusztaszentegyházi dűlőbe*.

Ugyanitt találjuk a feljegyzést a *Prokopo-dűlőről*: „*az öregebbek szerint itt kell keresni Nagyatád első településének a nyomait. Szántáskor téglát forgat ki az eke itt a földből.*”¹⁰⁸

A XIX–XX. századi forrásokból számunkra rögtön feltűnik, hogy senki sem ismerte – a középkori forrásokban szereplő – *Atád-i plébániatemplomot*, a *Szent György tiszteletére dedikált egyházat*. Ennek az a magyarázata, hogy a tudományos köztudatba is az 1778-as *Canonica Visitatio* adatai kerültek be csupán. Írója a plébánia alapítását 1722-re tette és a ferencesek templomát tartja az első plébániaegyháznak. Jóllehet az 1733-as egyházlátogatásban (*Canonica Visitatio*) még egy Szent György egyház is van: „*...die vero 2. mensis Maii visitavi vetustam capellam sancti Georgii militis et martyris, infra pagum Bodvicza, in colliculo sitam.*” Vagyis ez a Szent György kápolna *Bodvica* faluban, de inkább annak közelében egy kis dombocskán állt.¹⁰⁹ (6. ábra)

Az egykori *Bodvica temploma volt a középkorban ennek az atádi Szent György plébániának a filiája.*

Az Árpád és középkori forrásokban – *Atád* vonatkozásában – nem szerepelt a Szent Mihály titulus (csupán a Szent György!), de *Segesden*, illetőleg a *Fülecsklad* alatti *Szentmihály* faluban létezett ilyen Szent Mihály templom. (6. ábra)

A másik probléma az, hogy *Burics* az alapító *Czindery* egyik Szent Kereszt-képét, amely „*még a török hódoltság idején létezett Prokopp nevű helység minorita templomából származott*”... említi. Vagyis feltételezi, hogy a *segedi ferencesek átköltöztek ide és a XVI. századtól egészen a XVIII. századi rác betörésig – a Prokop dűlő helyén lévő „házban” éltek.*¹¹⁰ Annak ellenére, hogy a hódoltságszaki ittlétükre „*semmilyen forrásbizonyítékunk nincs.*” Az viszont már biztos, hogy a török kiűzése után, 1696-ban „*Attadienses sunt Catholici et intertenent unum Reverendissimum Patrem ordinis Sancti Francisci.*”¹¹² Vagyis, hogy egy ferences barát tartja az istentiszteletet „*...et loco campane more Areanorum strepitus ligneos exercent, haben quidem campanas, birsagi ad duxerunt...*”

Az 1696. X. 6-án készült *Conscriptio* szerint *prope fluvium Rinye... pagus iste inhabitatur et sunt in eodem domus antiquae commodae...* Tehát a török után, nem messze a Rinyától, annak közelében lévő *lakott községben régi* (akár középkori), *jó állapotban lévő házak is vannak...* Ezek szerint már a XI–XVII. századi *Pusztaszentegyháza és Prokop dűlőtől távolabb, a későbbi város mai központjában is éltek a XVII. század végén az atádiak és egy ferences volt a plébánosuk.* (Ez az áttelepülés logikusan viszont csupán az 1710-es évekből következett be. Az új városközpontban 1721-től működhetett csak az új ferences plébánia.)

S hogy már előbb odakerült a lakosság, vagy már 1696 előtt is volt itt település, arra a *domus antiquae commodae* kifejezés talán a bizonyíték. Nyilvánvaló, hogy egy hosszabb folyamat: a török pusztításai révén bekövetkező *újjaépítés, lakosságcsere* miatt következett be. Ez az új mocsaras terület a Rinya mellett talán védetlenebb volt, mert távolabb lehetett a hadiúttól.

A XVIII–XX. századi forrásokban is szereplő *Pusztaszentegyháza, Prokop dűlő* (Barátlakás) helyén állt a régi, az eredeti a XI–XVI. századi *Kis- és Nagy-atád. Itt volt egyházas helye a temetővel és közvetlen mellettük a település, a falu, majd a mezőváros háza.*

1982-ben a *somogyszobi* úttól Ny-ra 5–600 m-re, egy ÉD-irányú, 1–2 km hosszú dombháton, a gázlerakóhely közelében, ahol a dűlőút metszi a területet, egy 5–600 méternyi részen *Árpád- és középkori kerámiatöredékeket, téglákat* találtunk.¹¹³ A domb lábánál, K-re vízfolyás is volt. *A tetőn kisebb helyen sűrű, középkori téglák töredékei – elszórtan embercsonttal – kerültek a napvilágra.* Vagyis ez az általunk helyszínelte *Prokop dűlő* és a környéke az Árpád-kortól a középkoron át lakott, nagyobb település lehetett. *Itt állt eredetileg a XVIII. század elejéig Nagy-Atád település – a ferencesek által is használt – templomával.* Ez eredetileg Szent György titulusú volt. Csúpn az idekerült (XVI–XVII. századi) *segedi ferencesek* révén nevezhették el ugyancsak Szent Mihálynak? (6. ábra)

A dombtetőn lévő téglák, kevés embercsonttal jelzett részen állhatott az a templom, amelyre a *Barátlakás* elnevezés is utalhatott. Bár a „*barátlakás*”, az esetleges „*szerzetesi ház*” kérdését, a tőle DNy-ra, a közelben lévő *Szentlászló* pusztán található *egyház*, a XIV. században a karinges, szabályozott kanonokok prépostsága-ként emlegetett *templom*¹¹⁴ is bizonyítja. Ezt a részt, a *szentlászlói* halastótól 100 m-re lévő *romot* (ahol egy korsóban ezüstpénzek is előkerültek,¹¹⁵ ugyancsak *Pusztaszentegyháznak* nevezik ma is. (6. ábra)

A *Prokop dűlő* nagyobb középkori településtől nem messze ÉNy-ra, 2–3 km-re van – a mai *Bolhás* községhez tartozó Kis- és Nagy-Baráti pusztá. Itt állt a *Baráti falu temploma, a Szent György plébániaegyház másik filiális kápolnája.*¹¹⁶ S a régi ref. egyház iratai között szerepelt: „*hogy a mai ótemető körüli romnál állt a Baráti falu is, amelyet 1704-ben az ún. rácjárás pusztított el és 1721-ben települt csak át a mai helyére.*”¹¹⁷

Az ún. *Berzence* felé vezető török hadiút mentén, a *Rinya* partján, kis középkori harang is előkerült. S ebben a romban találták a *fehértészkőből faragott kézműves medencét vagy szenteltvíztartót*.¹¹⁸ (6. ábra)

Ezek alapján a *Baráti* faluval egyidőben pusztulhatott el a *Prokop* és a *Pusztaszentegyházi* dűlőben még meglevő település, a két templomával együtt. Az 1982-ben végzett helyszínelésünk során azonosítottuk a *Prokop* dűlőtől ÉK-re 1–2 km-re, a mai *somogyzobi* úttól K-re ma is megtalálható *Pusztaszentegyházi* dűlőt. (A *Pesthy Frigyes* által Szent Mihály egyháznak nevezett templom helyét.) *Molnár István* (Kápolna u. 42. sz.), ma 82 esztendő *Kis-Atádi* lakos 1923–25 között bontotta el a *romok maradványait*.¹¹⁹ Ez egy elhagyott, „csepüte-karós” dombon feküdt, a szakaszonként fél, illetőleg 1,2 m magas, amelyet 1913–14 előtt nem is szántottak. NyK-i irányban állt és Ken(?) volt a bejárata, amelyhez kétoldalt lépcső is tartozott. „Karikós”, vagy félköríves szentélyében az oltár helye is látszott.

A templom belsejében – kisméretű téglából kirakott – duplasorú téglapadló volt. Az egész rom kb. 20 m és 8–10 m széles, 50–80 cm vastag téglafalból áll.

Molnárék a *romot* – egy öt kataszteri holdnyi területtel együtt – szántóföldre alakították át, úgy hogy 1923-ban a bejáratától kezdve, mintegy egyharmadrészig elbontották az épületet, amelyet erős, mészbetartott habarcs kötött egybe. Az alapok felett és a környékén is csontvázakat és különböző tárgyakat találtak. A domb körül egy vízfolyásos árokban és még távolabb is téglák jutottak a napvilágra. Állítólagosan itt egy szürke színű, 1,5 m hosszú, téglalap alakú feliratos kőtábla is előkerült.

Végsősoron az elbeszélő emlékezete alapján a téglalap alakú hajóval és félköríves szentéllyel rendelkező, viszonylag nagyobb, 20 m körüli hosszúságú és 8–10 m széles – a XVIII–XIX. századi források által emlegetett – Szent Mihály (?) egyházat rekonstruálhatjuk. (Ez lehetett a középkori forrásokban *Nagyatád* vonatkozásában nem szereplő Szent Mihály egyház amelyet a török általi pusztulása óta nem használtak.) Fekvéséből valamint abból, hogy itt a kis-atádiak kaptak földet, arra következtethetünk, hogy a régi *Kis-Atád*-hoz tartozhatott. Vagyis körülötte lehetett az *Árpád- és középkori Kis-Atád falu*. S ebből pedig az következik, hogy a tőle DNY-ra 1–2 km-re elterülő, nagyobb *Árpád- és középkori, az ún. Prokop-környéki település maradványa a Nagy-Atád falu, mezőváros – talán a Szent György plébániatemplommal rendelkező – helye volt*. Ehhez csatlakozhatott még délebbre a közbirtokosság homokbányájának temetővel rendelkező, javareszt elpusztult dombja.

Tehát végsősoron a *Baráti* falu pusztulására vonatkozó forrásadatokat valószínűvé tesz, hogy *Nagy- és Kis-Atád* *Árpád és középkori települései* 1704 táján pusztulhattak el végérvényesen. (*Kis-Atád* templomát és települését valószínűleg már a törökkorban elhagyták?)

S *Kis- és Nagy-Atád* az 1720-as évektől szerveződött teljesen újjá a *Rinya* melletti mai területén – a már előzőleg, a XVII. század végén meglevő településma-gon a mai *Nagyatád területén*. (6. ábra)

Ugyanakkor a *Nagyatádtól D-re* lévő középkori *Boda (falva) település templomos területét* a mai temető dombon kereshetjük. Szemtanuk szerint ötven évvel ezelőtt még a *romok maradványai* is látszottak a régi XIX. századi temetőben.

Az északi dombrészen állhatott – az 1733-ban még meglevő – *Kerekegyház*, amelyről az 1748-as *Canonica Visitatio* már csak ezt írja: *coemeterium habent ad rudera veteris Ecclaeiae extra pagum*. Vagyis a temető a régi, középkori egyháznál, az akkori falun kívül volt. A hagyomány szerint is a falu – a török pusztítás után – 1 m-rel feljebb költözött.¹²⁰ Bár ez szerintünk csupán 1733 után történhetett, mivel ekkor még *infra pagum, azaz a település belsejében, míg 1748-ban már extra, vagyis kívül említik a templomot*.

A temető – a régi templom és településhely mellett – egészen a napjainkig megmaradt. S az egymás melletti két dombon lévő mai és a régi temetőt egy völgy választja el. Az út keleti oldalán és a *Rinya* mellett vonuló magas háton lévő sok középkori kerámia, téglalatal a régi *Bodafalvára*.¹²¹ (6. ábra)

Az előző fejezetünkben *Nagyatád (É-K-i)*, a *Rinya* jobbpartján lévő, szomszédos településekként szerepeltetett *Henéz (Henész) falu*. Templomának helyét ugyancsak említi az 1748-as *Canonica Visitatio: extra pagum cernuntur rudera antiquae Ecclesiae, ubi coemeterium ipsorum ab antiquo constitutum cum cruce... vagyis már a község délebbre költözött, s így a falun kívül volt a régi (középkori) egyházának a földredült romja... valamint a temetője a régi időtől meglevő feszülettel...*¹²² (6. ábra)

A mai temető északi végében lévő dombon több középkori téglal-, valamint épületmaradvány utal a régi egyházra. A temetővel szemben K-re pedig középkori kerámiát, téglát és paticsöredékeket gyűjthetünk, mivel itt állhatott a középkori falu.

A *henézi* északi faluvégtől kezdődően (az utolsó cigányháztól É-ra) és a temető között, az úttól Ny-ra a korábbi *Árpád-kori települést* is megtaláltuk. A *Rinyával párhuzamosan, tőle 200 m-re K-re* lévő 110–120 m magas dombon (amely egészen a temető dombjáiig terült el). Itt nagyobb számban – *Árpád-kori hullámvonalas kerámiával együtt – középkori cserépanyag, patics is gyűjthető*.¹²³ (6. ábra)

A *Nagyatád* mai belterületétől távolabb fekvő *Kivadar (Tivadar)* falu, *Pácod* falvak, *Sármellék*, valamint *Herkeháza* possessio, *Szentmihály, Iklad, Fülecs* falvak a mai pusztá, illetőleg dűlőnek környékén léteztek.¹²⁴ (6. ábra)

A pontos topográfiai azonosítások során kerültek elő a szomszédos *Szabáson*, a *Nagyatád*-hoz tartozó *Várdombtól* K-felé, a *Kutas-lábodi* országút irányában kb. 5–800 m-re, egy alacsony dombrészen lévő *egyháznak, valamint a régi falu házainak a maradványai*. Vagyis

ez lehetett a két *Atádon*, *Barátin*, *Ötvösön* kívül az *atádi* Batthyány uradalomhoz tartozó *Szabás falu* középkori magja. A régi falu templomának falai – az *atádi Pusztaszentegyházi* dülő egyházához hasonlóan még az 1920-as években is látszottak.¹²⁵ (6. ábra)

A középkori *Szabás falu* topográfiai azonosítása alapján az is kiderült, hogy a település igen közel volt az ún. *Várdombhoz*. Ahhoz a várhoz, amely az *átke-lőhellyel* együtt, a XV. században a *Batthyányak* kezében volt. S ugyanazt a feladatot láthatta el ÉK felől, mint az ÉNY-i irányban lévő *ötvösi várkastély*, vagyis az uradalmat és a révátkelőhelyet biztosíthatta. (7–8. ábra)

3. Az Árpád- és középkori települések régészeti emlékei¹²⁶

A *Nagyatád* Árpád- és középkorára utaló tárgyak – a régészeti ásatások hiányában – özv. *Benyák Jenőné*, egykori *nagyatádi* lakos gyűjteményéből, illetőleg a régészeti terepbejárásokból származnak.¹²⁷

Az innen ismert *III. Béla-kori* (1172–1196) *bracteata*, valamint a két *II. Endre-kori* (1205–1235) *frisachi* típusú *dénár* utal az Árpád-korra.¹²⁸ Két *Mátyás dénár* az 1458–1490 közötti időből, míg *Ernst osztrák herceg pfennigje* 1510-ből származik.¹²⁹

Az 1512-es és 1515-ös *Leonhard von Kejtschah* és az 1521-es *Mastias Lang von Wellenburg salzburgi pénzei* már az intenzív külföldi pénzforgalomra utalnak.¹³⁰

A mohácsi vész idejével hozható kapcsolatba *II. Lajos* egy 1526-os *ezüst dénárja*. 1529–1535 közötti időből, illetőleg 1539-ből származó *II. Ferdinánd ezüst dénár-ok*, valamint *pfennigek* *Alsó-ausztriai*, míg az 1541–1549 közötti *magyarországi veretek* a török portyázások, magyar hadjáratok időszakával kapcsolhatók össze.¹³¹

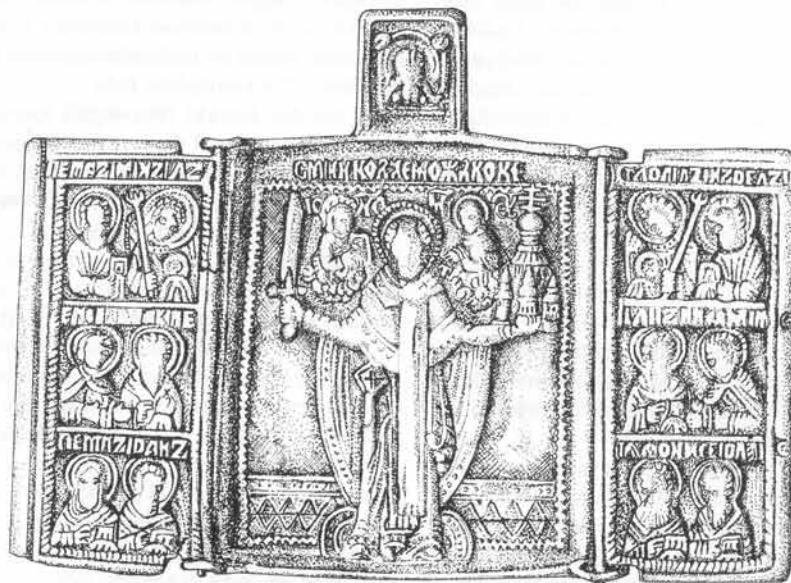
S végül az 1661-es és 1664-es *XV. krajcáros I. Lipót* korával, illetőleg az említett időszak nagyobb hadjárataival függhet össze.¹³²

A *Benyák gyűjtemény* egyetlen igaz szép és értékes emléke a bronzból készült, háromtagú szárnyas oltárt utánozó *bronz triptichon*, amelyen tizennégy kisebb és egy nagyobb alak szerepel. A keleties típusú darab a XVI–XVII. század időszakához, esetleg a betelepülő délszláv lakossághoz kapcsolható.¹³³ (17. ábra)

Végül a *Zrínyi u. 20. sz. ház* telkén – földmunka közben – 1 m-es mélységből került elő az az *ezüstből* készült, növényi ornamensekkel díszített egyenes, *középkori kardkeresztvas*. Ez a markolatra és a pengetokra csúcsos, két-két lappal fekszik és mindkét oldalán díszkő, vagy berakás tartására szolgáló foglalat van.¹³⁴

Az Árpád- és középkori településekre a legjellemzőbbek – a terepbejárások során – előkerült kerámialeletek.¹³⁵ Így az ún. *Prokop dülő* környékén talált *szürke*, *szürkésbarna* színű, párhuzamos vonalkázással díszített oldaltörödékek, amelyek a XII–XIII. századra keltezhetők. (I. t. 3., 4., 6., 12.). Már inkább XIV. századi, az egyszerű, tagolatlan, külső oldalában rádlimintás dísszel ellátott perem. (I. t. 5.) De ugyancsak inkább a XIII–XIV. századra datálható a *durvább*, *szürke*, *vöröses* színű, tagolatlan, széles ún. *galléperemtörödékek*. (I. t. 1.) A XIV–XV. századra utalnak a *finomabb*, *fehér* színű perem és oldaltörödékek. Vagyis egy nagyobb település XII–XV. századi időszakával hozhatók kapcsolatba.¹³⁶ (I. t. 1–12.)

A *prokopi*, vagyis a régi (XII–XV. századi) *Nagy-Atád* településétől K-re, a *Rinyán* túl, a jobbrparton lévő *Henész*, ún. temetőtől Ny-ra lévő dombján hasonló kerámiaanyagot találtunk. Így egy *szürke* színű, hullámvonallal díszített darab mellett, a párhuzamos vonalkázással díszített *piros*, *szürkésbarna*, XII–XIII. századi

17. ábra. Középkori bronz triptichon Nagyatádról (Az ún. *Benyák Gyűjtemény*. M. Hrotkó Zsuzsanna rajza)

oldaltörödékek a jellemzők.¹³⁷ Az alig tagolt, gömbölyített, valamint a tagoltabb szürke, piros bögrétörödékek a XIV., illetőleg a XV. századra utalnak. De innen ismerünk XV. századi piros színű pohár-aljtörödéket, valamint több szürke, piros, durvább anyagú, jellegtelen középkori kerámiadarabot. (II. t. 1–12.) Vagyis a *henészi* temetőtől Ny-ra – ugyancsak a *prokopihoz* hasonló – XII–XV. századi település állhatott.

A *henészi* temetőtől K-re lévő földek anyagában a szürke XIII–XIV. századi oldaltörödékek, de főleg az erősebben tagolt XV–XVI. századi fehér, piros színű peremtörödékek dominálnak. (II. t. 7–12.) A galléros, tagolatlan, pirosas peremtörödékek, valamint a finomabb anyagú, fehér, kaolinos pohár, kancsó darabjai a XIV–XV. századra utalnak.¹³⁸ Ezt bizonyítja a szürke színű, durvább anyagú, de levágásnyomot mutató aljtörödékek, valamint a XV–XVI. századi piros kályhaszem aljdarabjai.

Végsősoron a *henészi* temetőtől K-re eső földeken egy kisebb XIV–XV. századi település kerámia maradványai jutottak a napvilágra. (II. t. 7–12.)

Jellegtelen szürkés, piros, durvább, vastagabb anyagból készültek az ún. *Pongrác possessio* helyén talált kerámiák.¹³⁹ Annyi bizonyos, hogy sem az Árpád-, sem a későközépkorhoz nem sorolhatók a darabok.

Jellemzőbbek az ún. *Bodvica* régi temetőtől K-re, a szántóföldeken gyűjtött kerámiák. (III. t. 1–10, IV. t. 1–10.)

Itt a bekarcolással díszített, szürke, valamint az enyhén vonalkázott, durvább, barnászürke, pirosas, tagolatlan peremtörödékek a XIII–XIV. századiak. (III. t. 1., 8., IV. t. 2.) A fehér párhuzamos vonalkázással, valamint a durvább, pirosas, hornyolt díszű pohár, illetőleg bögre törödéke a XIV. századra jellemző. Inkább ehhez a korhoz sorolható a szürkésbarna színű, a perem külső oldalán pontsor vagy rádlimintával díszített törödékek, valamint egy piros, ugyancsak rádlizott fül darabja. (III. t. 3., 6., 9., IV. t. 6.) Csakúgy, mint az erősen kaolinos anyagú, fehér fültörödékek darabja. Későbbiek, a XV–XVI. századiak többszörös tagolással ellátott szürke, illetőleg pirosas peremtörödékek. Valamint a vastagabb, durvább anyagból előállított, szürke, barnáspiros fazék- illetőleg kályhaszem törödékei.¹⁴⁰ (III. t. 7., 10., IV. t. 4., 8., 10.)

A középkori *Bodvica* nagykiterjedésű XIII–XVI. századi településének kerámia-maradványa mellett az itt lévő falu életére utal az előkerült csiszoló vagy örlőkő törödéke.¹⁴¹

S ha végsősoron a *Nagyatád–Prokop*, a *Henészt*emető K-i és Ny-i oldal, valamint a *Bodvica* kerámiaanyagát összehasonlítjuk, akkor egy azonos jellemzőket mutató, XII–XV., illetőleg XIII–XVI. századi anyagot figyelhetünk meg. Közöttük szerepelhet a hullámvonalas díszű (*Henész*), valamint a párhuzamos vonalkázott, vonalkázott díszű és tagolatlan peremtörödékek (*Prokop*, *Henész*, *Bodvica*) Árpád-kori darabok. (II. t. 1. t. 8., 11., III. t. 1., 8., IV. t. 9.)

A finomabb, kaolinosabb anyagból készült XIV–XV. századi edények (bögrék, poharak) maradványai mind-

három település anyagából ismertek. Az általánosabb, tagolatlan, galléros peremű bögrék peremtörödékei szintén mindhárom település XIII–XIV. századi rétegéből előkerültek. Az erősen tagolt, XV–XVI. századi peremdarabok *Henésztől*, illetőleg *Bodvicáról* szerepeltek. Csakúgy, mint a fejlettebb, több szobás lakóházra utaló kályhaszemek törödékei.

Természetesen mindhárom, illetőleg négy (*Pongrác*) középkori település kerámia rétegében a nagyobb számú durva, jellegtelen, piros, szürke edénytörödékek is fellelhetők.

A kályhaszemek, illetőleg a kaolinos bögre, pohár, valamint a rádlimintás díszű perem- és fültörödékek egy fejlettebb falutelepülésre, illetőleg azok háztartására utalnak. S azokra a lakókra, akinek tellett arra is, hogy a drágább kaolinos poharakat, korsókat, a díszesebb edénykészleteket is megvegyék.¹⁴²

S ha a környék fontosabb birtokközpontjainak: *Segesdnek*, *Berzencének*, *Gyékényesnek*, *Babócsának* a kerámiaanyagával összehasonlítjuk a *Nagyatádon* előkerült darabokat, akkor ezek a jellemzők még jobban kiszűrhetők.

A jelentős Marcali–Báthori *zákányi–gyékényesi* várközpontban ugyancsak megtalálhatók a XIII–XIV. századi hullámvonalas díszű, alig tagolt peremű, pirosas fehér, a szürkésbarna, fehér, tagolatlan XIV–XV. századi peremtörödékek. (V. t. 1–8.) Valamint a kaolinos, bordázott, talpú, karcsú pohár XV. századi, valamint a vágásos és a vonalkázott díszű pirosas pohár hasonlókorú oldaltörödéke. (IV. t. 6., V. t. 2.)

Egy XV–XVI. századi lábasfogón(?) vonalkázás, pecsételés is van. De általánosnak mondható a szürkésfeketén, tagolt XV–XVI. századi bögre, fazék pereme is.

A *berzencei* Lorántfiak, illetőleg a *szenterzsébeti* Forsterek *berzencei* birtokközpontjából ugyancsak egy XIII–XVI. századi kerámia réteg került elő.¹⁴³ (VII. t. 1–5., VIII. t. 1–5.) Megtalálható itt is a korábbi, a XII–XIII. századi, durva feketén szürkésbarna színű fazekak pereme alatt a hullámvonalas díszítés, valamint az alig tagolt, díszítés nélküli, pirosbarna és fekete bögre törödékei. (VIII. t. 1., 5., 3–4., VII. t. 3.) Valamint a XIV–XV. századra keltezhető pirosasbarna színű, bevágott gallérral és rádlimintával ellátott serleg törödéke. (VIII. t. 2.) A *bodvicaihoz* hasonló díszítés egy piros színű széles fülön is megvan. (VII. t. 2.) A középén futó rádlimintából ágszerűen futnak kifelé a további rádlisorok.

Széles és finoman tagolt pereműek a barnáspiros, pohár alakú kályhaszemek darabjai, amelyek a XIV–XV. századra keltezhetők. (VII. t. 1., VIII. t. 3.)

Vagyis – *Nagyatádhhoz* hasonlóan – a fontos kereskedelmi utak mellett fekvő birtokközpontok: *Gyékényes*, *Berzence* várhoz tartozó települései szintén a XII–XIII–XVI. századra keltezhető kerámiaanyaggal rendelkeznek.¹⁴⁴

A leggazdagabb és legjellemzőbb kerámia-leletek a szomszédos *Segesd* királynéi ispánsági központ 1981-

es – a Várhegyen, a várban, illetőleg a hozzátartozó városban folytatott – ásatások során kerültek felszínre.¹⁴⁵ Itt kiderült, hogy a Várhegyen lévő földvár sáncárka (és nyilván a sánca is) Árpád-kori. A 3,5 m széles K-i sáncárból 2,2 m-ről – egy középkori feltöltésből – XI–XII. századi feketésbarna színű egymás alatt hullámvonallal és bevágással díszített, valamint párhuzamos vonaldíszű és XV–XVI. századi szürke kerámia oldaltöredéke jutott a felszínre. Utalva arra, hogy a sáncárokba rétegesen hullott egymásra az Árpád-kori, majd a későbbi feltöltés anyaga.¹⁴⁶ (XI. t. 3–4.)

A vele szemben lévő Ny-i sáncárokból – 210–280 cm között – talált szürkés, illetőleg pirosas színű tagolatlan perem- és vonalkázott díszű oldaltöredékek egy XII–XIII. századi feltöltésre, rétegre vonatkoznak. Vagyis a két sáncárokból a várispánság megerősítési, ásatási periódusai is jól kiolvashatók.

A feltárt kerámiaanyag bizonyítja, hogy a XI. században itt *erődített földvár* állhatott, amelynek sáncárka folyamatosan feltöltődött, illetőleg a XII–XV. század közötti időben töltötték fel.

Hasonló történeti keresztmetszetet ad az említett Várhegyi (Felső-vári) *földvár* alatt lévő másik, az ún. Pékó-Balogh kertben lévő Árpád-kori *erődített város* kerámiaanyaga.¹⁴⁷ Itt már a felszínen – a terepbejárások során – előkerültek az Árpád-kori XII–XIII. századi vonalkázott díszű, pirosas, fekete bögrék oldaltöredékei. Valamint az egyszerűbb, tagolatlan peremű, XIII–XIV. századi darabok is a felszínre jutottak. Hozzájuk sorolható a bordázott, szürkés, a kaolinos fehér palack és korsó töredéke, valamint a nagyszámú, tagolt peremű szürke, későbbi XV–XVI. századi kerámia. Ezekből a XIV–XV. századi szürke ún. vászonfazék mellett – a későbbi hódoltságkori kerámiák is megmaradtak. (IX–XII. t.)

A *Kaposvári* és a *babócsai vár* anyagából ismert, belül zöldmázas, piros anyagú, vastagfalú, talpas török tálak, kerámiák XVI–XVII. századi jellegzetes típusai ugyancsak megtalálhatók. (IX. t. 6., XII. t.)

A környékükön került elő több vasszőfonatos patics, a zöldmázás, mázatlan téglák, valamint a boltozatos kemencék, salakdarabok maradványaival.

Végsősoron itt, a Felső-heggyel szembeni alacsonyabb dombon, már a felszínről előkerült kerámia is bizonyította segesdi XII–XVII. század közötti időszak jelentős város–mezőváros települését. Az ún. *Farkastelken* talált kaolinos pohár aljtöredéke a XIV. századi időszakra, míg a három vastagabb falu, piros pohár (serleg?) a XV–XVI. századra keltezi – a környéken állt – épületet, udvarházat, amelyhez több pohár, hagyma(?) alakú középkori, XV–XVII. századi kályhaszem is tarthatott.

A *Segesden* másutt is végzett régészeti és topográfiai kutatások alapján talált kerámiaanyag – a régészeti ásatások anyagával együtt – igen fontos forrás – bizonyítékkal szolgált. Ugyanakkor településtörténeti szempontok alapvető forrásanyagot adott a *nagyatádi* kerámiaanyag is.

Hiszen végsősoron velük tudtuk azonosítani elsősorban a különböző Árpád- és középkori települések kiterjedését és pontos helyét is. A város belterületen, illetőleg a közvetlen környékén lévő falvak: *Henész*, *Bodvica* lakosságára is – az általuk használt fazekastárgyak alapján – kaphattunk felvilágosítást. Az itt talált és a felszínen megtalálható régészeti anyagok révén azonosított települések – a hasonló módon megismert – *berzenicei*, *gyékényesi* és a *segesdi* Árpád- és középkori települések kerámia anyagával hozhatók elsősorban kapcsolatba.

Ezek alapján derült ki, hogy az említett településeken egy megközelítőleg azonos gazdasági fokot elért, tehetősebb városi polgári népesség élt a XII–XVI. század között. Maga *Nagyatád* – *Berzencéhez*, *Gyékényeshez* és *Segesdhez hasonló módon* – *egy-egy várhely, illetőleg a hozzátartozó egy-egy révhely, valamint a fontos útvonalak csomópontjaként keletkezett. S a régészeti anyag alapján is bizonyítható, hogy a kiterjedtebb nagyatádi prokopi település helyén – a XIII–XV. század között, de talán még a XVII. századi időszakban is előbb jelentősebb faluként, illetőleg később mezővárosszerű településként virágzott.*¹⁴⁸

Összegzés

Tanulmányunkban a *Nagyatád* és közvetlen környékével kapcsolatos forrás- és régészeti anyag segítségével sikerült a terület *XI–XV. századi vár- és településrendszerét* meghatározni. Feldolgozásunkból kiderült az is, hogy ez a települési-rendszer már a X. század első felében – a Bogát központként szereplő – *Segesd* közvetlen déli szomszédságához tartozott. Jól követhető, hogy az Árpád-korban a *segesdi királyi*, illetőleg királynéi *vár- és uradalmi központ* közvetlen közelében, tőle 6–10 km-re szerepelt *somogyvári ispánsági birtokként Atád*, a későbbi *possessio* és *villa*, azaz *falu*. A XV–XVI. századra már *mezővárosi* jellegű *birtokközponttá, oppidummá* változott. A *Kis- és Nagy-Atád* települések mellett – *Ötvös*, *Baráti* és *Szabás* falvakkal együtt – az előbb középbirtokos, majd főnemesi rangú *Batthyány-család* *Rinya-menti birtoktestét* képezte. Megállapíthattuk azt is, hogy *birtokközponttá* való fejlődését elsősorban a szomszédos *segesdi királynéi* megyeközponthoz tartozó települések és a *Tibold* nemzetség birtoktestének XIV–XV. századi felbomlásai tették lehetővé.

Kiderült az is, hogy a törökkorra, illetőleg a XVIII–XX. századra megközelítőleg a mai határát elnyerő Kis- és Nagy, azaz Nagyatád a Rinya balpartján lévő 11, illetőleg a jobbparton megtalálható 4, azaz összesen 15 Árpád- és középkori, többnyire egyházas települést olvasztotta magába. Ezek Baráti, Szentlászló, Döbrög, Bodvica, Simon/falva, Pongrác, Tivadar/Kivadar, Herkeháza, Alsó- és Felső-Pácod, Sármellék és Henész, Szentmihály, Iklad, Fülecs nevű falvak. Ezen települések történeti topográfiai helyét, templomait – a források és a régészeti adatok alapján – nemcsak

meghatározhattuk, hanem még pontosan azonosítottuk is.

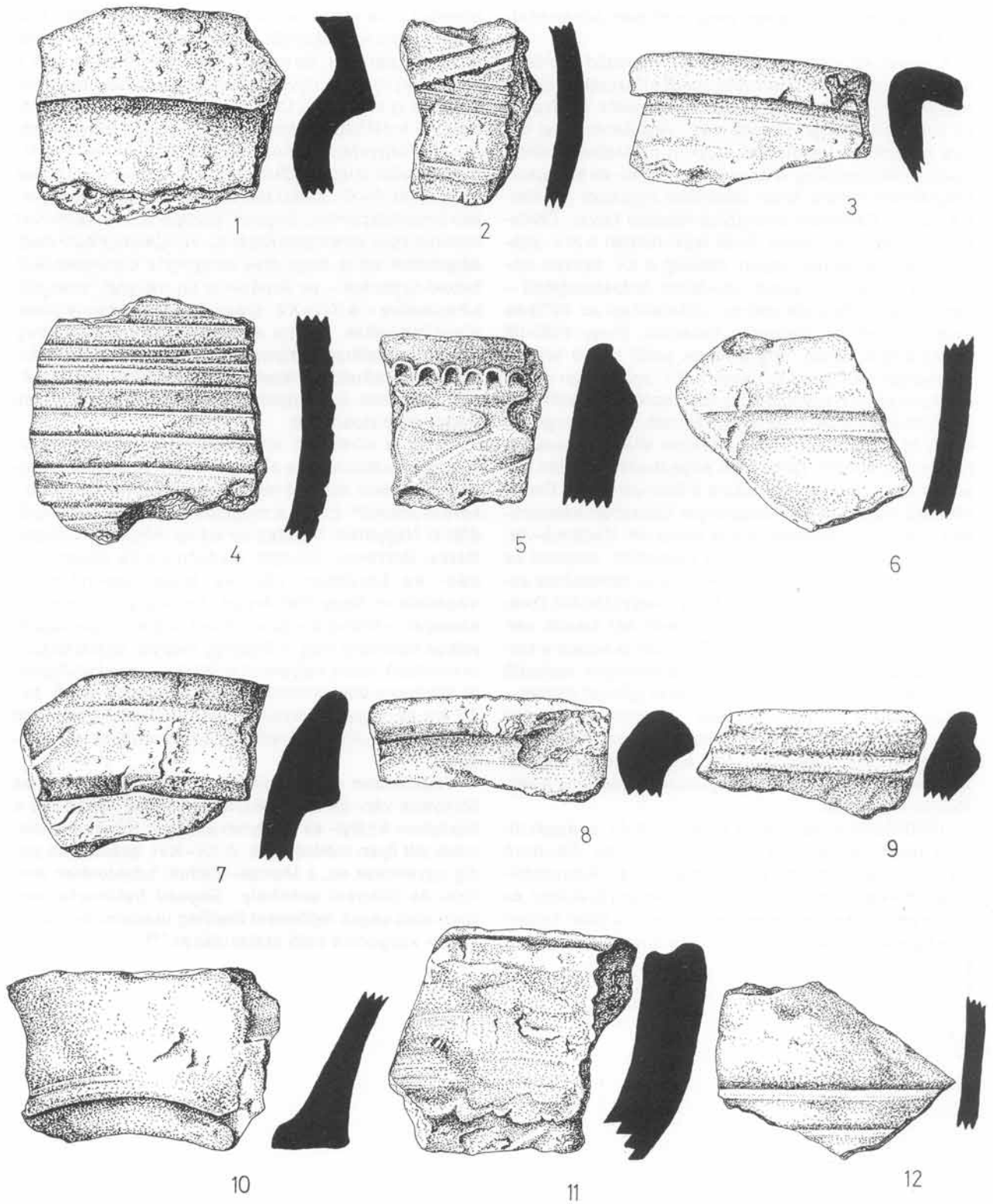
A régészeti adatok szerint a mai Nagyatád (két települése: Atád- és Pácod falu megkettőződése miatt) összesen 18 kisebb és nagyobb település beolvasása vagy pusztulása után jött létre. Végsősoron mai határa az említett települések egykori határából tevődött össze. A régészeti is azonosított Árpád- és középkori települések mellett külön települési egységet jelentettek az ún. Batthyány birtoktömb későbbi falvai: Ötvös-Kónyi, Szabás és Baráti. Ezek legkorábban a XIV. század második felének végén, illetőleg a XV. század elején – a *segedsi királynéi uradalom birtoktömbjéről* – kerültek át a Batthyányokhoz. (Ötvöskónyi az 1970-es évektől olvadt be Nagyatád határába, [hogy 1995-től önnálósuljon ismét], míg a másik kettő önálló település maradt.) A lényeg az, hogy a XV. században már a Batthyányok – Nagyatád köré szerveződő – jelentősebb uradalmát alkották. S az is nyilvánvaló, hogy a *segedsi*, előbb Marcali, majd Báthori kézben lévő szomszédos nagyobb uradalom falvai sem engedhették további terjeszkedésre, birtokgyarapításra a Batthyányakat. Ennek ellenére Nagyatád birtokközpontjuk határában a kezünkben volt az ún. Szabási–Rinya menti ún. Várdomb-vár, amely egy rév- és átkelőhelyet biztosított, valamint az általunk feltárt ötvösi négysarokbástya, reneszánsz vadászkastély. Kiderült az is, hogy Nagyatád-tól D-re, közvetlenül a Háromfa határába eső két kisebb vár: Háromfa–Avarvár–Gradina és Fehérvár is ebben a korban hasonló, a Rinya menti víziátkelőhelyet biztosító szerepet játszott. További kutatásokat igényel viszont – a Nagyatádon biztosan meglévő – középkori Batthyány kúria (esetleg vár?) helye is. Sikerült viszont 1981–1989 között biztosan meghatározni a szomszédos *segedsi királynéi központ* – közepes nagyságú, háromszög alakú, föld és téglavárát.

1970–1974 között tártuk fel a XV–XVII. századi ötvösi téglavárkastélyt. Nováki Gyula és Sándorfi György munkássága révén ismerjük jól Nagyatád–Szabási–Várdomb, a Háromfa–Avarvár (Gradina) és Fehérvár – méretben is rendeltetésben, s talán korban is – egymáshoz hasonló várait. Tanulmányunkban az

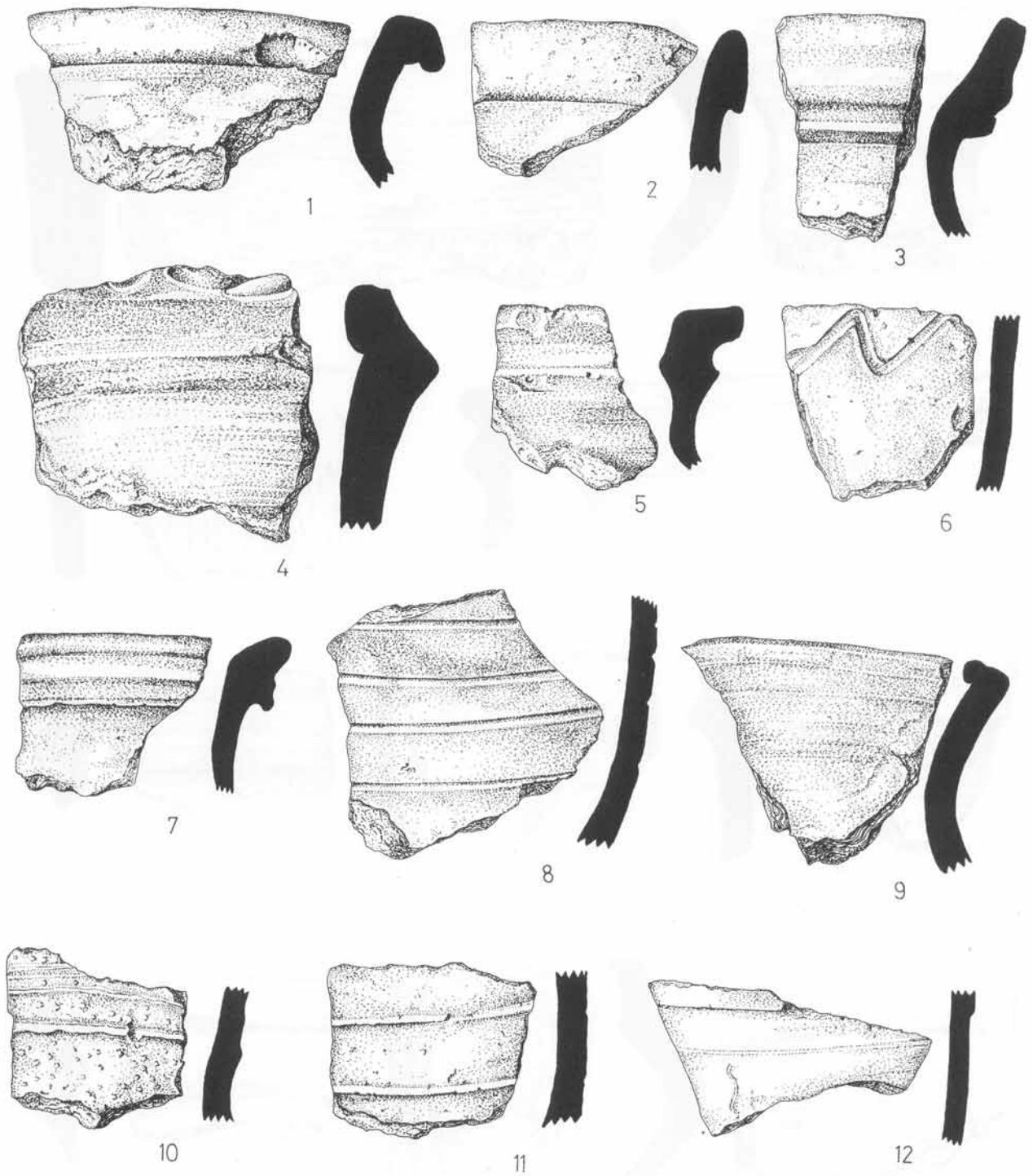
ezekhez a várakhoz tartozó települések XV–XVII. századi topográfiai helyzetét külön is megvizsgáltuk. A régészeti kutatások, terepbejárások leletei (főképpen a kerámiák) még az egyes települések kialakulására és típusára is biztosabb támpontot adtak. Így a régészeti legfontosabb középkori települések: Kis- és Nagyatád, Henész, Bodvica falvak egykori területén talált leletek, főképpen az Árpád-kori kerámiák típusait (ld. II–XII. tábla) hasonlítottuk össze a környékbeli birtokközpontok: Segesd, Berzence és Gyékényes hasonló korú kerámiaanyagával. Vizsgálatunkban megállapítottuk azt is, hogy ezek az egymás közelében lévő birtokközpontok – az Árpád-kor ún. helyzeti energiáit kihasználva – a XIV–XV. századra közel azonos jelentőségűvé váltak. Vagyis a középkorban már meglévő kisebb uradalmak központjainak: várainak településrendszerét alkották. Véleményünk szerint Szent-Erzsébet, Berzence és Nagyatád–Ötvös(Kónyi) is a közeli Segesdet biztosították.

Ez az itt sűrűsödő, víziátkelőhelyet ellenőrző várendszer biztosította a segedsi királynéi központ vonzáskörzetében működő nemzetközi (osztrák, olasz stb.) kereskedelmet. Ebből a meghatározó szerepből fejlődött ki Nagyatád, illetőleg az eddig még nem vizsgált Barcs, Berzence, Csurgó, Gyékényes és Zákány Árpád- és középkori vár- és településrendszere. Végsősoron Nagyatád Árpád- és középkori jelentős szerepét a kitérő út- és vízmenti helye, útcsomópont jellege határozta meg. A Somogy megyén átvezető ÉD-i út révátkelő, város helyeként működött egy sűrű Árpád- és középkori településhálózat centrumaként. Itt egy 10–15 km-es sugarú körben öt várból ellenőrzött, több tucatnyi XIV–XVI. századi település rendszere működött.

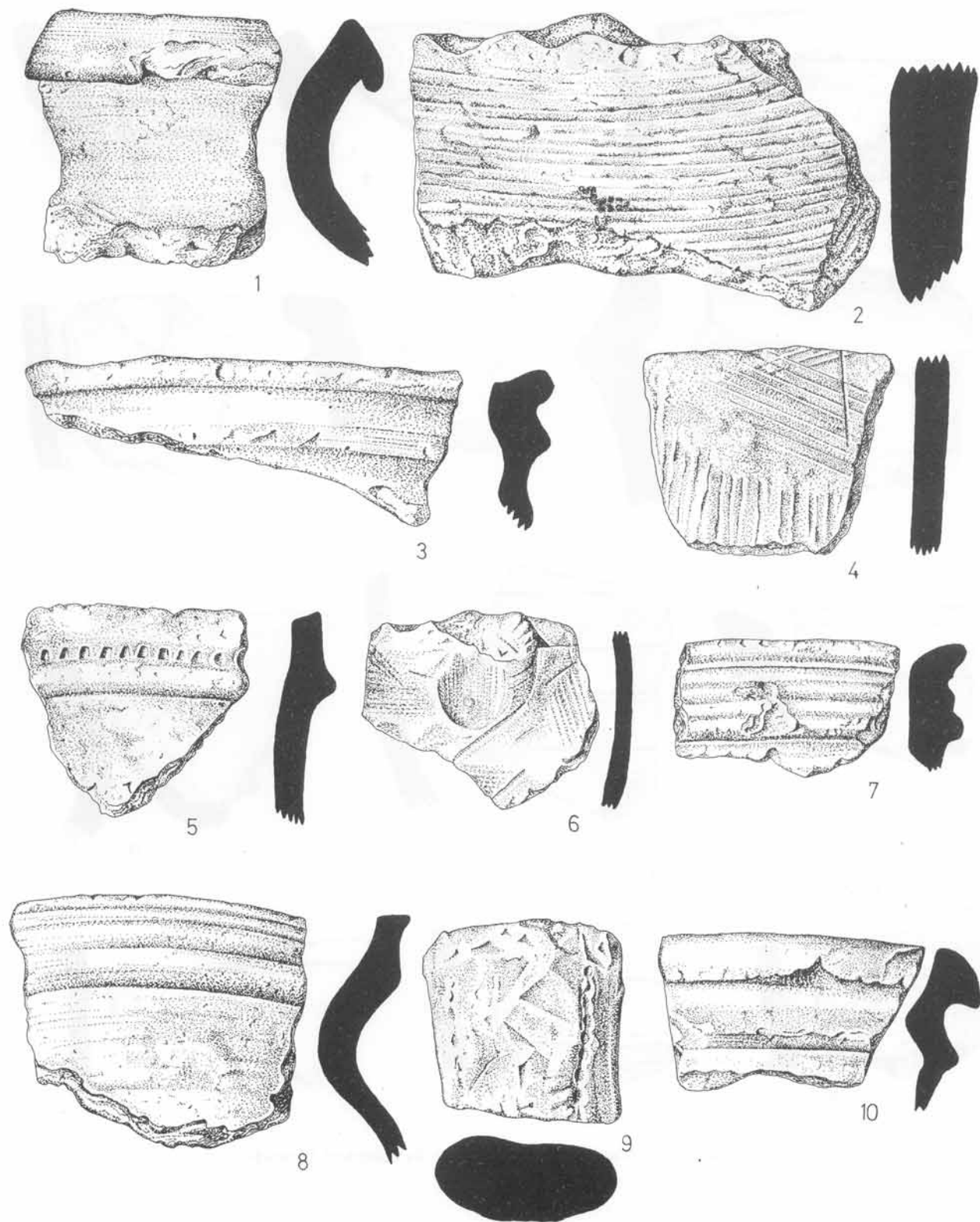
Végsősoron megállapíthatjuk, hogy Nagyatád- és környéke vár- és településrendszere az Árpád- és a középkori királyi- és királynéi központ Segesd védelmére jött ilyen módon létre. A XV–XVI. században pedig ugyancsak ez, a Marcali–Báthori tulajdonban lévő főúri és főispáni székhely: Segesd határozta meg Nagyatád végső fejlődését illetőleg uradalmi és mezővárosi központtá való átalakulását.¹⁴⁹

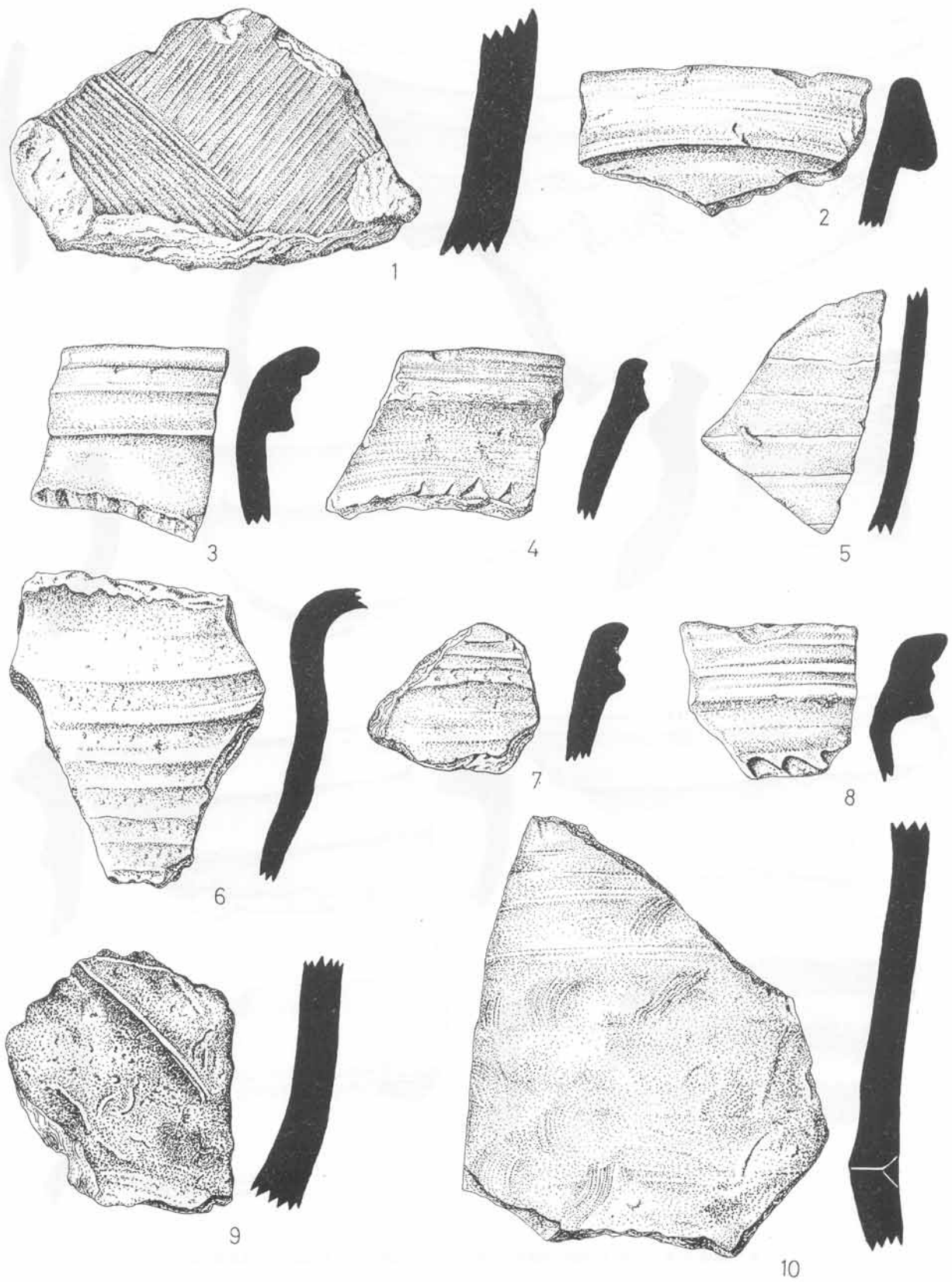
I. tábla 1–12. Nagyatád–Pusztaszentegyháza Árpád- és középkori kerámiái

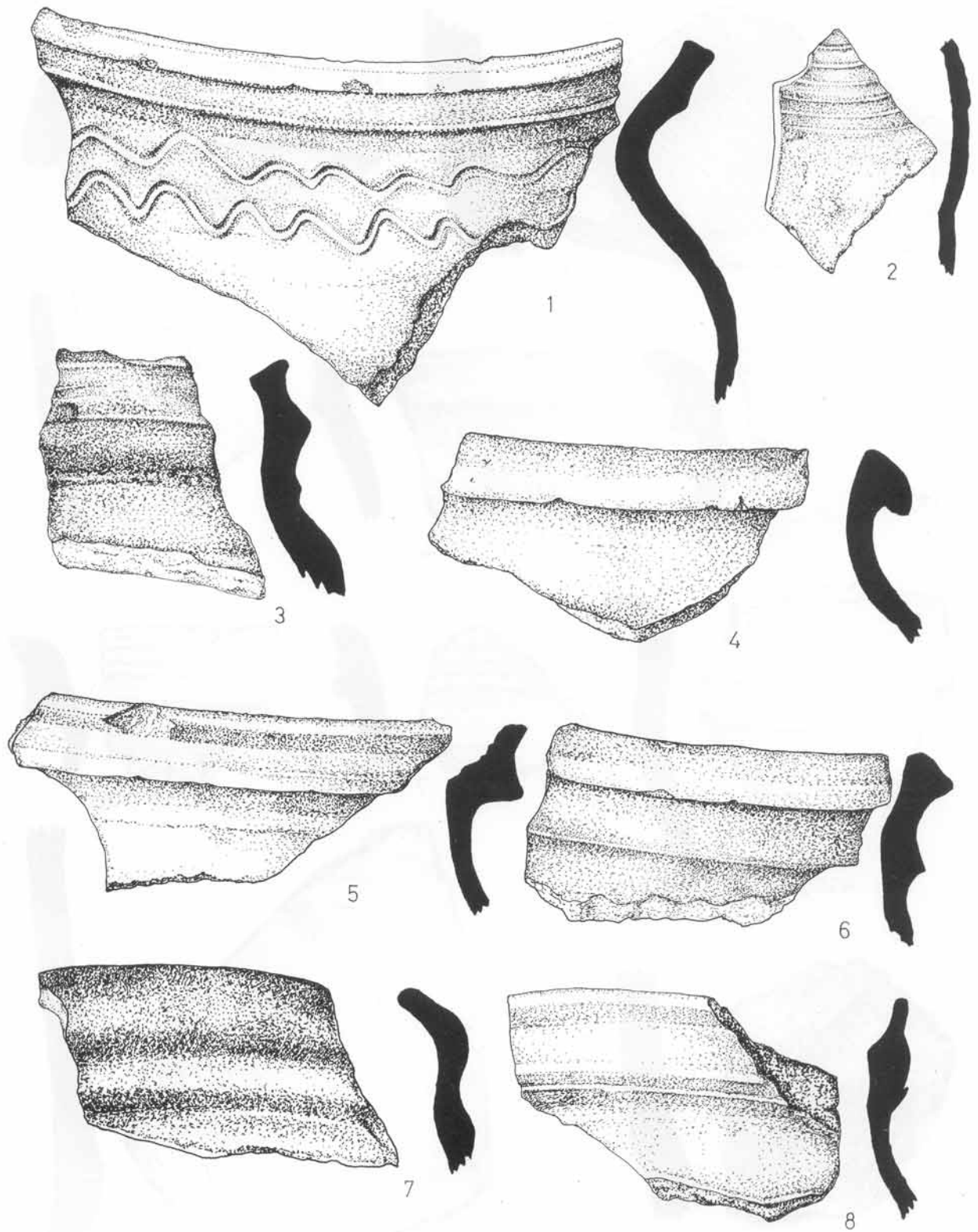
II. tábla 1–12. Nagyatád–Henész Árpád- és középkori kerámiai

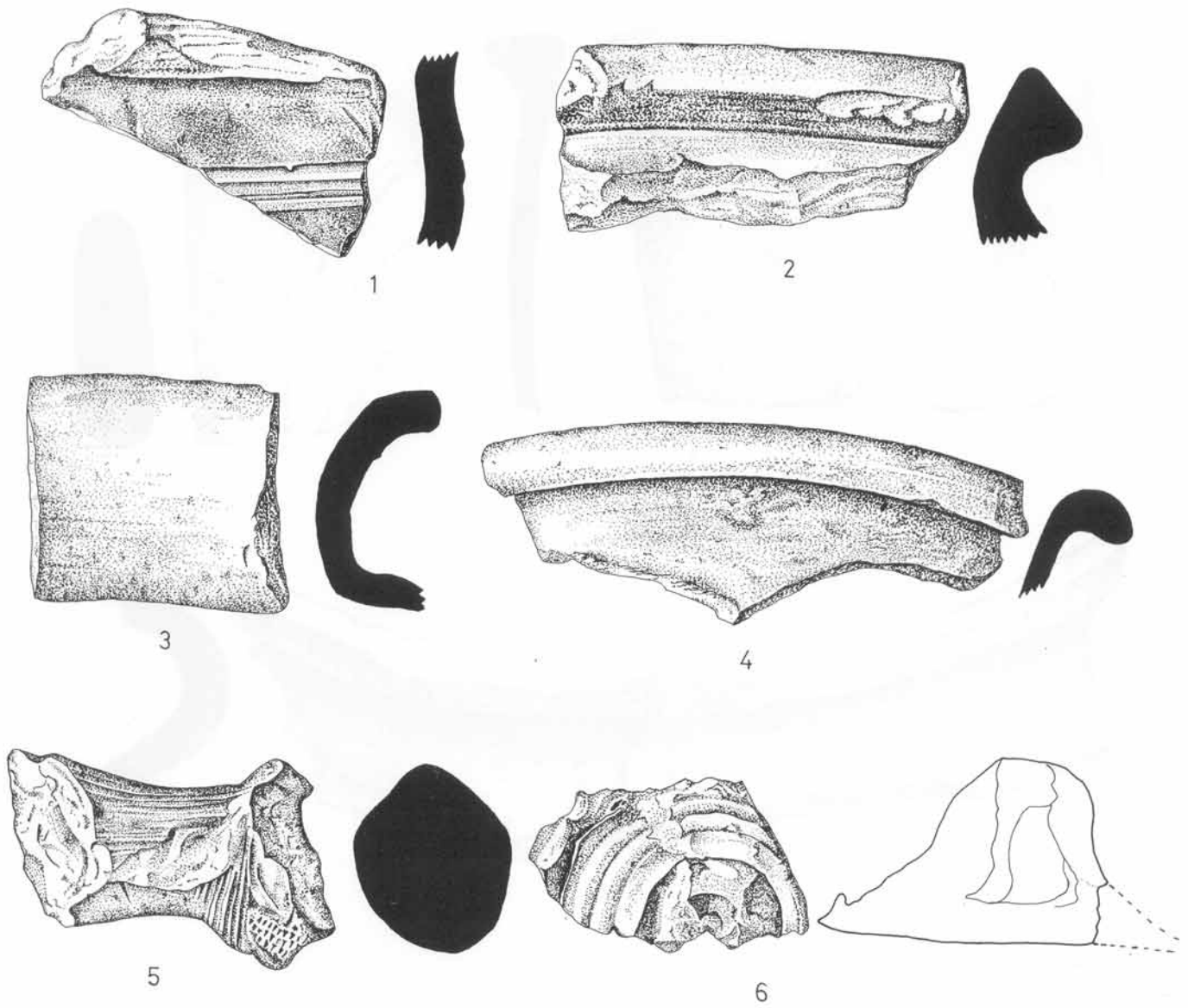
III. tábla 1–10. Nagyatád–Bodvica Árpád- és középkori kerámiái

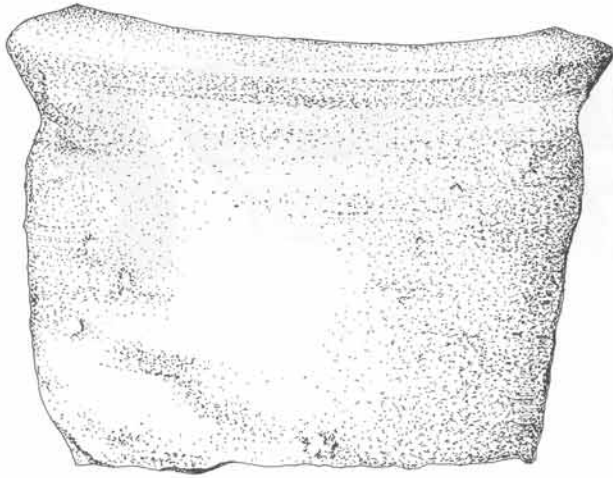
IV. tábla 1–10. Nagyatád–Bodvica római-kori és Árpád- és középkori kerámiái

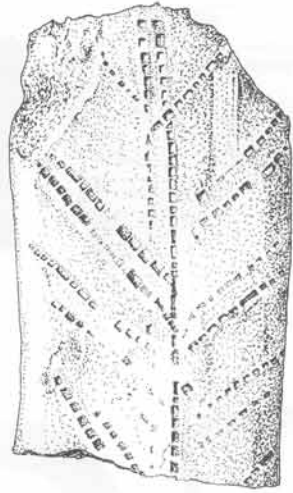
V. tábla 1-8. Gyékényes-zákányi felsővár Árpád- és középkori kerámiái

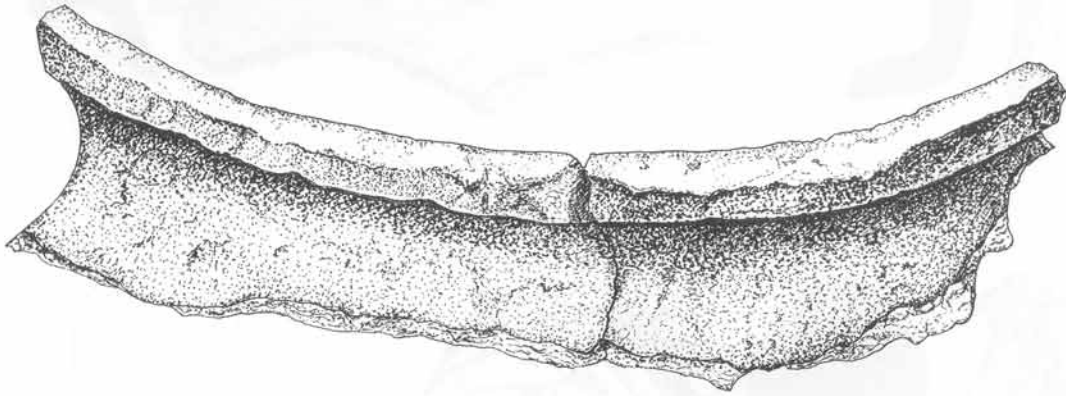
VI. tábla 1–6. Gyékényes–zákányi felsővár középkori kerámiai

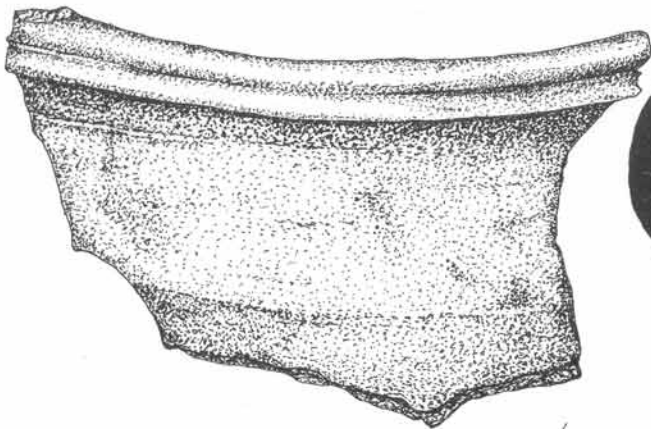
1

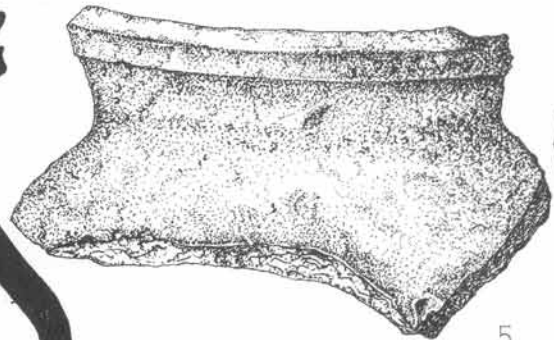
2

3

4

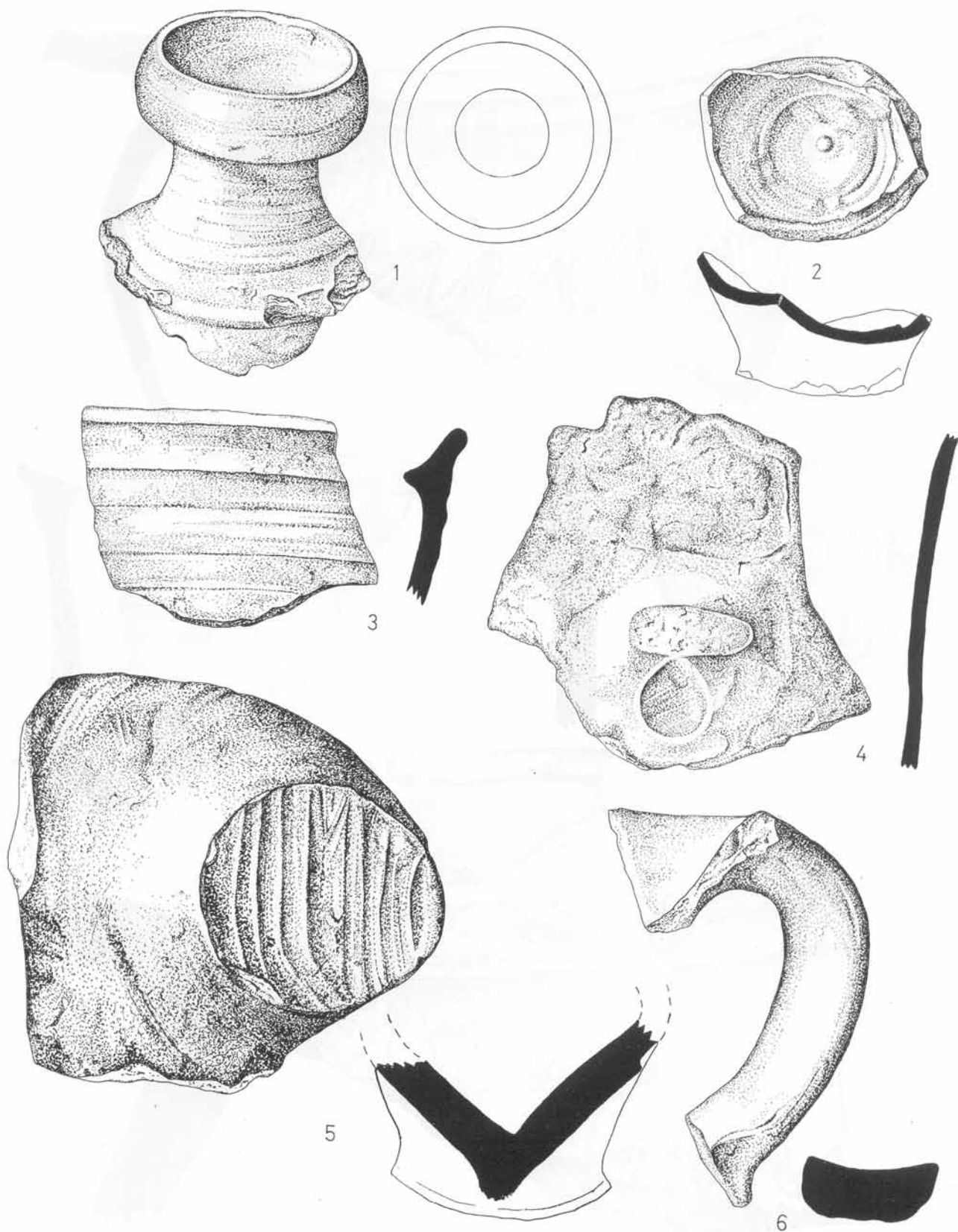
5

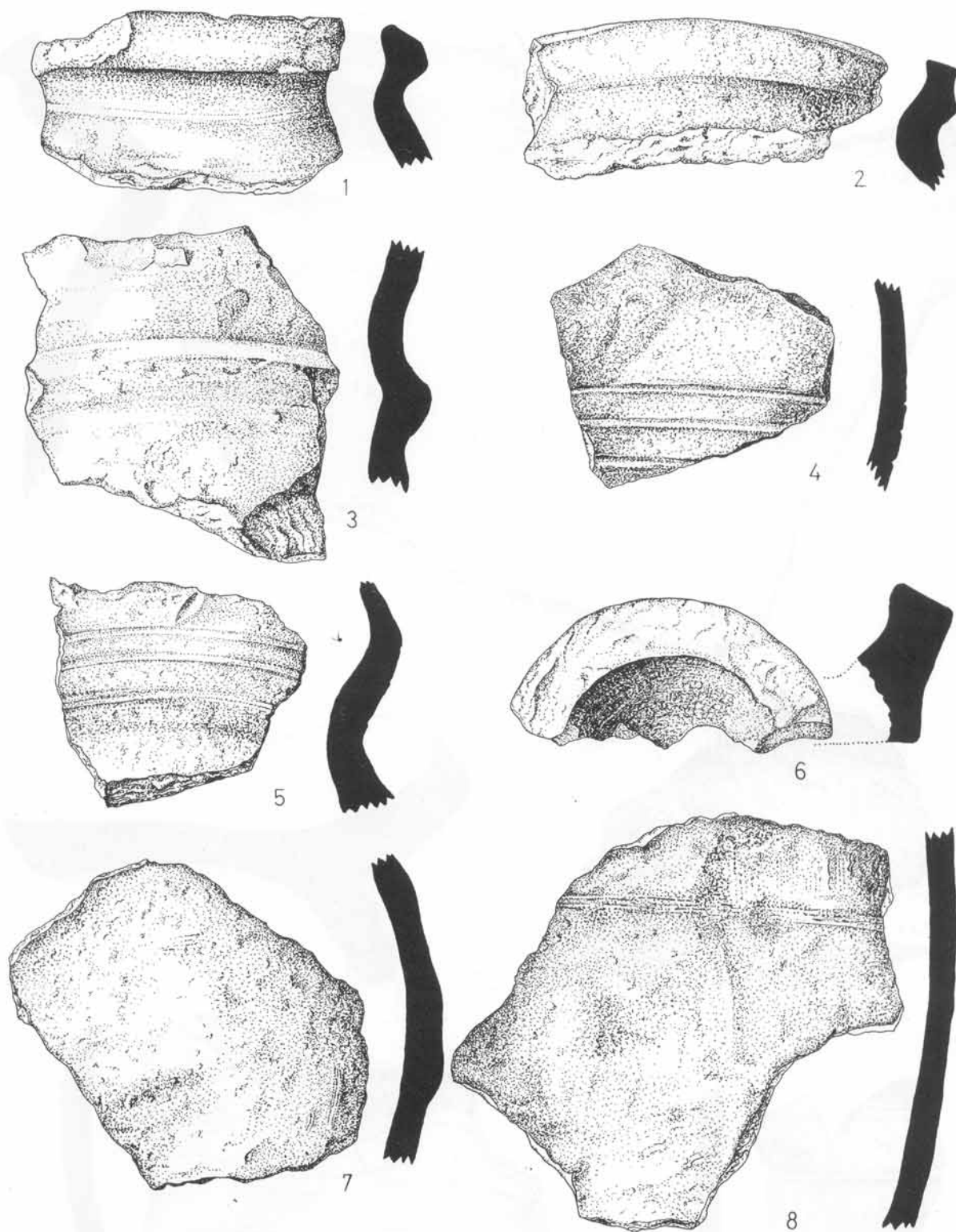
VII. tábla 1-5. Berzence-Erdészeti Áprád-kori kerámiai

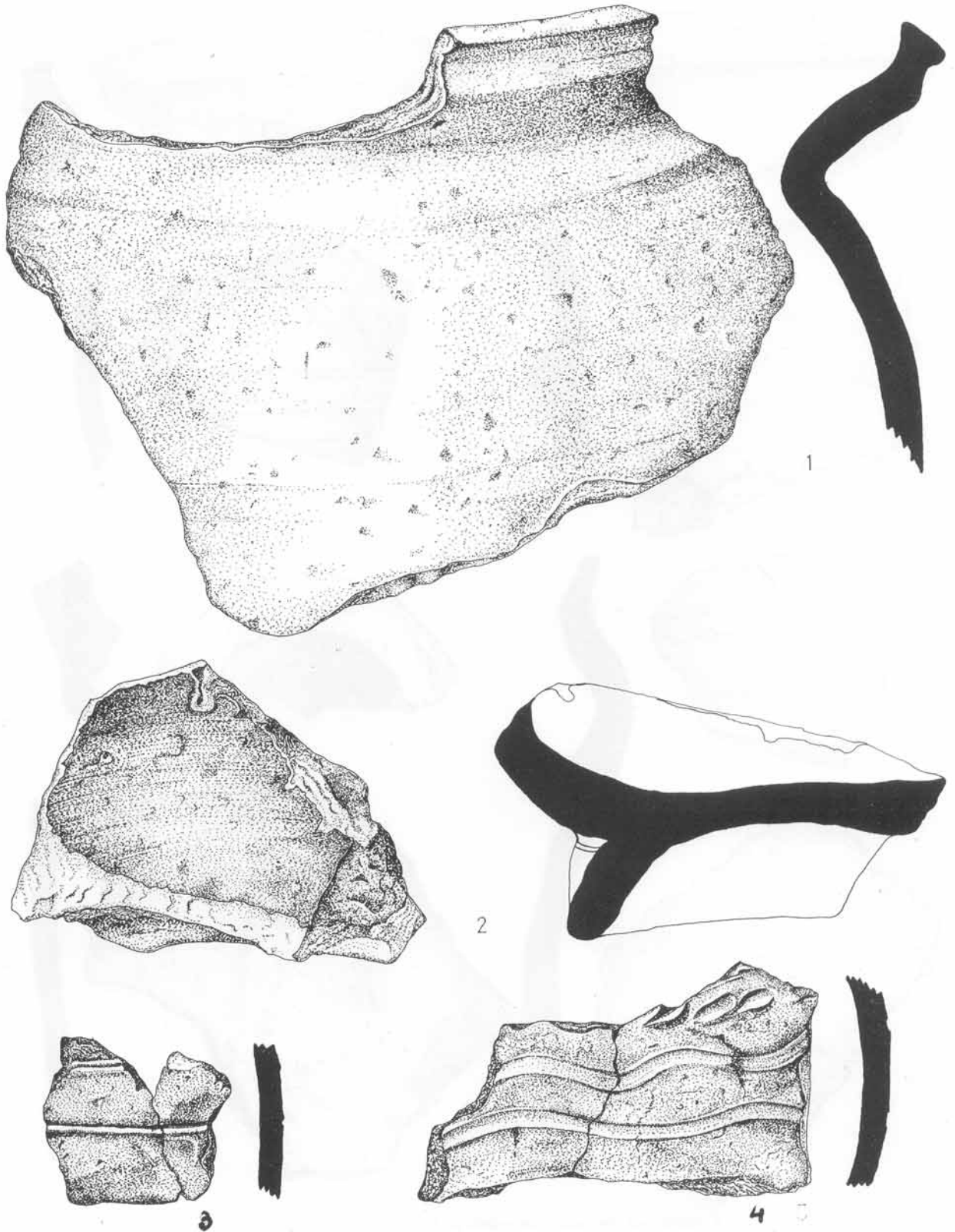
VIII. tábla 1-5. Berzence-Erdészet Árpád-kori kerámiái

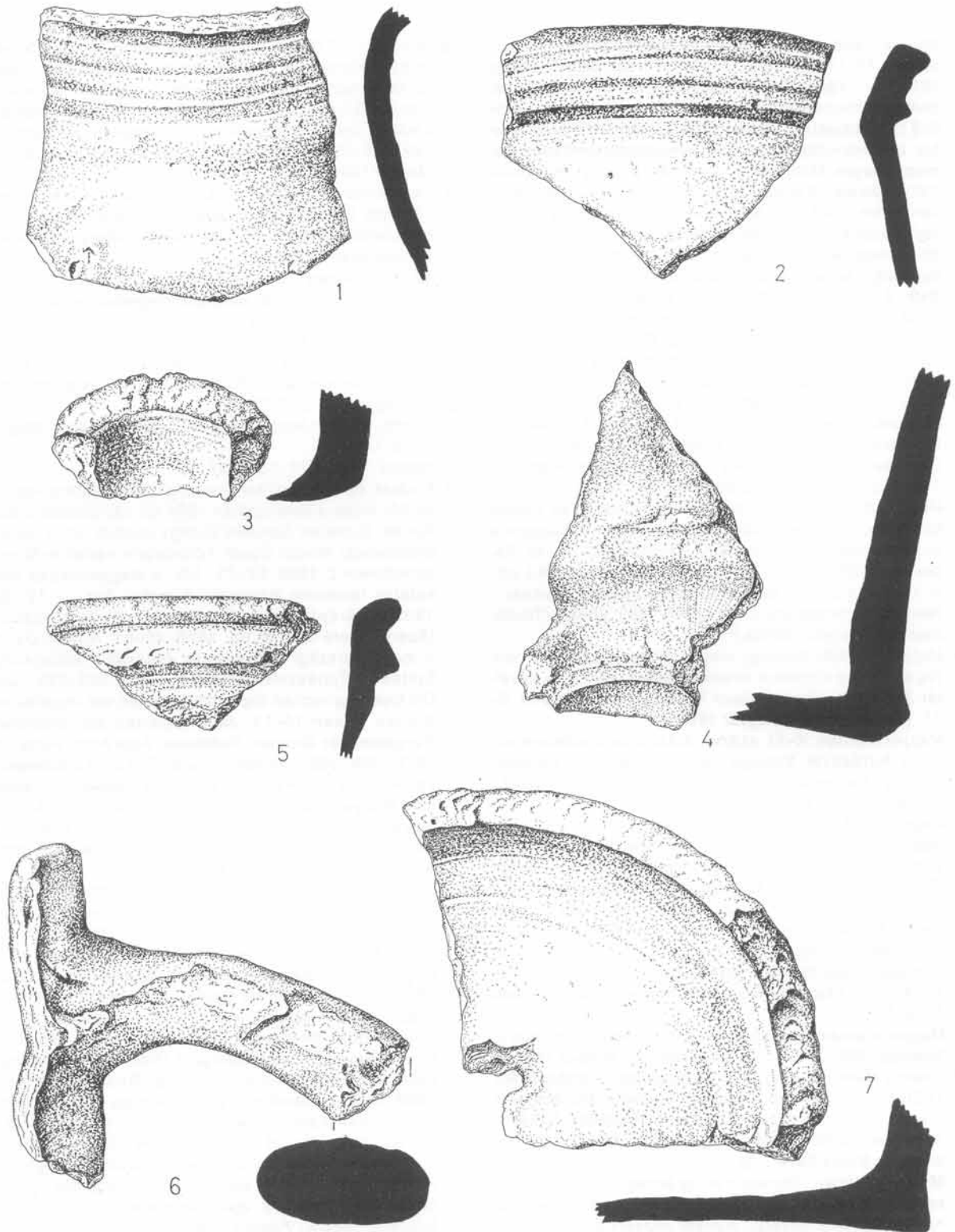
IX. tábla 1-6. Segesd-Pékó-Balogh föld, középkori és török-kori kerámiai

X. tábla 1–8. Segesd–Pékó–Balogh föld, Árpád-kori kerámiák

XI. tábla 1-4. Segesd-Vár, Árpád- és középkori kerámiák

XII. tábla 1–7. Segesd–Pékófield, középkori kerámiák

JEGYZETEK

- 1 *Marosi Sándor*: Belső-Somogy kialakulása és felszínalaktan FT 11. Bp. 1970, 7–169. (Továbbiakban: *Marosi 1970...*). *Várnai Dezső*: Római kori kereskedelmi és hadiutak Pannoniában Műemlékvédelem 19. 1974. 1. 203–213 (Továbbiakban: *Várnai 1974.*) *Jankovich Dénes*: Adatok a Rinya-völgy középkori településtörténetéhez Somogy megye Múltjából 7. Levéltári Évkönyv Kaposvár 1976. (Szerk. *Kanyar József*) 22–23. (Továbbiakban: *Jankovich 1976...*), *Magyar Kálmán*: Somogy megye legkorábbi központjainak kutatása Somogy 4. 1979. 49–56 (Továbbiakban: *Magyar 1979...*), *Magyar Kálmán*: Ispánsági- és nemzetiégi központok kutatása Somogyban SMK 4. Kaposvár 1982, 1–52. (Továbbiakban: *Magyar 1982...*), Uő.: A Bodrog-büi nemzetiégi központ építéstörténete és helyreállítása Kézirat BME Éptört. és Elm. Int. Bp. 1982, 1–55... (Továbbiakban: *Magyar 1982/1...*)
- 2 *Magyar Kálmán*: Babócsa középkori nemzetiégi központjának régészeti és építéstörténeti kutatásairól (1978–1986.) Műemlékvédelem XXX. évf. 1987. 4. 237–246. Uő.: Babócsa története a honfoglalástól a Mohácsi vészig. Tanulmányok Babócsa történetéről (Szerk.: *Magyar Kálmán*) Kaposvár 1990. 15–221. (Továbbiakban: *Magyar 1990.*)
- 3 *Magyar Kálmán*: A középkori Segesd város és megye története, régészeti kutatása. (Egy királynéi központ a X–XVIII. században.) Somogyi Almanach 45–49. sz. Kaposvár, 1988. 16–18. (Továbbiakban: *Magyar 1988.*) Uő.: A honfoglalás- és az Árpád-kor régészeti emlékei... Nemzeti Történelmünk I. Kaposvár, 1993. 20–22. (Továbbiakban: *Magyar 1993/a.*)
- 4 *Magyar Kálmán*: Somogy megye régészeti múltja a honfoglalás és a középkor évszázadaiban. Iskola és Levéltár 37–38. sz. (Szerk. *Jáger Márta*) Kaposvár, 1993. 9–11. (Továbbiakban: *Magyar 1993/b.*)
- 5 *Magyar Kálmán*: X–XI. századi bizánci kapcsolataink somogyi forrásairól, Somogy megye Múltjából 12. Levéltári Évkönyv Kaposvár, 1981. (Szerk.: *Kanyar József* (3–21.)) (Továbbiakban: *Magyar 1981...*)
- 6 *Magyar*: 1981. 4., 11.
- 7 *Magyar Kálmán*: Adatok a középkori Szentgyörgy névadás somogyi forrásaihoz Somogy megye Múltja 2. Levéltári Évkönyv 2. 1971. 34–40. jegyzetei (Továbbiakban: *Magyar 1971...*), *Király Lajos*: Történeti emlékek Somogy megye földrajzi neveiben Somogy 2. 1974. 91–100. (Továbbiakban: *Király 1974...*)
- 8 Somogy megye földrajzi nevei (Szerk.: *Végh József*, Bp. 1974. 704. (Továbbiakban: *Somogy ...földrajzi nevei 1974...*))
- 9 *Magyar Kálmán*: Somogy megye legkorábbi központjai II. Somogy 1980. 2. 66–75. (Továbbiakban: *Magyar 1980...*)
- 10 *Fraknói Vilmos*: A magyar királyválasztások története Bp. 1921. 58., *Borsa Iván*: A szenyéri uradalom Mohács előtti levelei Somogy megye Múltjából 9. Levéltári Évkönyv Kaposvár, 1978. (Szerk.: *Kanyar József* 65. 18. (Továbbiakban: *Borsa 1978...*))
- 11 *Magyar Kálmán*: Somogyvár ispánsági- és megyeközpontjáról Somogy megye Múltjából 10. Levéltári Évkönyv Kaposvár 1979. (Szerk.: *Kanyar József*) 3–50. (Továbbiakban: *Magyar 1979/1...*), Uő.: Somogyvár Magyarország virágzó Árpád-kori központja (Források a XI–XIV. századból), Szent László és Somogyvár kötet (Szerk.: *Magyar Kálmán*) Kaposvár 1992. 13–20. (Továbbiakban: *Magyar 1992...*)
- 12 *Jankovich*: 1976, 17., 16., 19., 11., *Magyar* 1990. 33–46.
- 13 *Magyar Kálmán*: A babócsi Nárciszos-Basakert Árpád- és középkori településtörténete a régészeti kutatások alapján (különös tekintettel a terület XIV–XVII. századi várára). Somogyi Múzeumok Közleményei X. Kaposvár 1994. 88–90. (Szerk.: *Király I. Szabolcs*) (Továbbiakban: *Magyar 1994...*)
- 14 *Kumorovitz L. Bernát*: A zselicszentjakabi alapítólevél 1061-ből Tanulmányok Budapest Múltjából 16. Bp. 1964. 55., *Jankovich 1976*, 13. Ugyanakkor (*Magyar*) Atádra is vonatkozhat ez az adat.
- 15 *Magyar Kálmán*: 1979., 12. 2. rajz, 13., *Alma, Almamelék*, Szigetvár mellett, Baranya megyében is van.
- 16 *Magyar Kálmán* 1993/a. 30–37.
- 17 Uő. 1988. 41–44.
- 18 *Magyar Kálmán*: a középkori vasművesség forrásai és emlékei Somogyban I. VEAB Évkönyv 3. Veszprém 1984. Iparrégészet II. 217–224.
- 19 *Györfy György*: István király Bp. 1977, 441–442., *Magyar* 1979. 17–18.
- 20 *Marosi*: 1970. 118. 156–157.
- 21 A várak és a településrendszerek vizsgálatára legjobb példát adják a Somogyban 1984-től várkutatást végző *Nováki Gyula* és *Sándorfi György* munkái (ld. a legfontosabbakat) *Nováki Gyula*: Földváraink védelme Műemlékvédelem 2. 1958. 67–71., Uő.: A magyarországi földkutatás története Régészeti Füzetek Ser. II. 12. Bp. 1963., Várépítészetünk kezdetei Várépítészetünk (Szerk.: *Gerő László*) Bp. 1975. 45–61., *Nováki Gyula*: A magyarországi földvárak az őskortól a középkorig. Építés és Építészettudomány 7. 1975. 323–339., Uő.: Die topographischen Eigentümlichkeiten der ungarischen Burgen in den 10–11. Jahrhunderten am nördlichen Rangesbiet der Grossen Tiefebene. Acta Arch. Hung. 28. 1976. 359–369., *Nováki Gyula*: Őskori és középkori várak a bakonyi Késellő- és Zörög-hegyen. A Veszprémi Megyei Múzeumok Közleményei 14. 1979. 75–120., *Nováki Gyula-Sándorfi György-Miklós Zsuzsa*: A Börzsöny hegység őskori és középkori várai. (Fontos Archaeologici Hungariae) Budapest 1979., *Nováki Gyula-Sándorfi György*: Untersuchung der Struktur und des Ursprungs der Schanzen der frühen ungarischen Burgen. Acta Arch Hung 33. 1988. 133–160., *Nováki Gyula-Sándorfi György*: A magyarországi Árpád-kori várak kutatásainak legújabb eredményei. Műemlékvédelem 28. 1984. 166–179., *Nováki Gyula*: Várépítészet Magyarországon a X–XI. században Szent István és kora. (Szerk.: *Glatz Ferenc és Kardos József*) Bp. 1988. 145–150., *Nováki Gyula-Sándorfi György*: A történeti Borsod megye várai (Az őskortól a kuruc korig) Budapest–Miskolc 1992. 5–150., *Sándorfi György*: A magyar várépítészet korai szakaszáról irodalmi adatok és terepbejárások alapján. Arch Ért. 106. 1979. 244–254., *Sándorfi György*: Motte-típusú várak a történeti Borsod vármegyében HOMÉ 19., Uő.: Korai váraink típusvizsgálata. In: Középkori régészetünk újabb eredményei és időszerű feladatai. (Szerk.: *Fodor I.-Selmecezy L.*) Budapest, 1985. 159–171., Uő.: Hozzászólás az Árpád-kori „kísvárak” problémájához. Műemlékvédelem 31. 1987. 16–20., Uő.: Várak a X. században Magyarországon. Műemlékvédelem 33. 1989. 19–26.
- 22 *Jankovich 1976*, 13–14.

- 23 *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában II. Bp. 1894, 576. (Továbbiakban: *Csánki II.* 1894...)
- 24 *Kiss Lajos*: Földrajzi nevek etimológiai szótára Bp. 1978. 65–66., 395., 439.
- 25 *Csánki II.* 1894, 576., *Jankovich* 1976. 13–14.
- 26 *Szabó István*: A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV.) Bp. 1966. 36–55. (Továbbiakban: *Szabó* 1966...)
- 27 *Szabó* 1966. 54.
- 28 *Szabó* 1966. 119–126.
- 29 *Jankovich* 1976. 13.
- 30 *Szabó* 1966. 121.
- 31 Szerintünk nem lehet a *rynyaújnépi* Baratin-nal azonosítani (*Jankovich* 1976. 10.)
- 32 *Csánki II.* 1894. 589.
- 33 *Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis* II. Bp. 1899. 343. (Továbbiakban: MREV II. 1899...)
- 34 *Jankovich* 1976. 14–15.
- 35 Uo. 16.
- 36 *Jankovich* 1976. 11–12.
- 37 Uo. 17.
- 38 *Magyar*. 1990. 33–42.
- 39 *Jankovich* 1976. 18–19.
- 40 Somogy... földrajzi nevei 1974, 731–735 (732. 62.)
- 41 *Király* 1974. 98.
- 42 *Jankovich* 1976. 18.
- 43 Zsigmondkori Oklevéltár I. (1387–1399) Bp. 1951. 456. 4169 (Továbbiakban: ZSO I....)
- 44 *Magyar* 1990. 80–85.
- 45 *Jankovich* 1976. 15–16.
- 46 Uo. 15.
- 47 *Jankovich* 1976. 11–12., 16–17., 23., ZSO I., 647., 5847.
- 48 Somogy... földrajzi nevei 1974, 704., 264., 239., 706., 349.
- 49 *Jankovich* 1976. 11–12.
- 50 *Csánki II.* 1894. 676.
- 51 Uo.
- 52 *Jankovich* 1976. 13.
- 53 ZSO III/1. (Bp. 1956) 286. 2422.
- 54 *Jankovich* 1976. 13–14., 20., 16–17.
- 55 *Csánki II.* 1894. 670–671.
- 56 *Jankovich* 1976. 14.
- 57 Uo.
- 58 *Csánki II.* 1894. 662–663. *Magyar Kálmán*: Az ötvöskőnyi Báthori várkastély Kaposvár 1974. 50–60. (Továbbiakban: *Magyar* 1974. 11.)
- 59 *Csánki II.* 1894. 664–665., 673–674.
- 60 *Magyar* 1974. 7.
- 61 *Komjáthy Miklós*: A somogyi konvert II. Ulászló-kori oklevelei az országos levéltárban 7. Somogy megye Múltja 10. Levéltári Évkönyv (Szerk.: *Kanyar József*) Kaposvár 1979. 56–85., 57., 86–87. (Továbbiakban: *Komjáthy* 1979...)
- 62 *Jankovich* 1976. 12., *Borsa Iván*: A szenyéri uradalom Mohács előtti oklevelei Somogy megye Múltja 10. Levéltári Évkönyv Kaposvár 1979. (Szerk.: *Kanyar József*) 149. 341. (Továbbiakban: *Borsa* 1979...) *Koppány Tibor* szerint (Pannonia Regia, Művészet a Dunántúlon.) (Szerk.: *Mikó Árpád*) (Továbbiakban: *Koppány* 1994. és *Takács Imre*) Bp. 1994. 370–371.) *Batthyány Benedek* budai várnagy 1525-ben bekövetkezett halála után 1532-ben Ferdinánd király nevében Petry Lajos, ötóle 1537–38 fordulóján a Szapolya parti Török Bálint foglalta el, aki ekkor felrobantotta a török kori források szerint és a régészeti kutatások szerint a XVI–XVII. században erődítményként továbbszerepel Ötvös várkastélya)
- 63 *Csánki II.* 1894. 576–578. *Jankovich* 1976. 13–14.
- 64 MREV II. 343. CDXXXIX. Uo. III. 30. XXXI. 35.139 *Jankovich* 1976. 13–14.
- 65 *Kubinyi András*: Dél-dunántúli parasztok városba költözése a középkor végén Somogy megye Múltja 3. Levéltári Évkönyv Kaposvár 1972. (Szerk.: *Kanyar József*) 34. (Továbbiakban: *Kubinyi* 1972...)
- 66 *Fügedi Erik*: Kolduló barátok, polgárok, nemesek Bp. 1981. 77–78. (Továbbiakban: *Fügedi* 1981...)
- 67 *Magyar Kálmán*: Somogy megye legkorábbi központjai II. Somogy 2. 1980. 66–75., Uő. Régészeti kutatások a középkori Hedrehely területén SMK 3. Kaposvár 1978. 161–185.) *Magyar* 199/a. 114–120.
- 68 *Bácskai Vera*: Magyar mezővárosok a XV. században Ért. tört. tud. kör-ből 37. Bp. 1965. 21. (Továbbiakban: *Bácskai* 1965...)
- 69 *Magyar* 1974. 7.
- 70 *Bácskai* 1965. 24–26., 28. Jól érezte meg *Laczkó András* (Nagyatád 1971. 2.)
- 71 *Mályusz Elemér*: A mezővárosi fejlődés (Tanulmányok a parasztság történetéhez a 14. században (Szerk.: *Székelgy György*) Bp. 1953. 133–134., 138. (Továbbiakban: *Mályusz* 1953...)
- 72 *Bácskai* 1965. 34., 40.
- 73 Uo. 68.
- 74 *Borsa* 1979. 100. 205., 102., 209–210., 107., 225., 109., 234., 111., 239–240., 112., 242., 113., 243–244., 114–120., 247., 249., 250–254., 257–258., 260–262., 129., 285., 78., 138.,
- 75 *Borsa* 1979. 130., 290.
- 76 *Borsa* 1979. 96., 193
- 77 Uo. 92., 180., 98., 201., 104., 218
- 78 *Borsa* 1979. 115., 249.
- 79 *Magyar* 1974. 6–8. Vitatkozunk tehát *Koppány Tibor* azon állításával, miszerint a Török Bálint által történő 1537–38-as felrobbantása után tovább a várkastély nem szerepelt volna (*Koppány* 1994. 370–371.). Az 1664 körül Ötvös mellett átutazó Evlia Cselebi szerint: „ennek a síkságnak nyugati részén Ötvös vára van. Szulejmán khán ezt elfoglalta ugyan, de jelenleg a magyar vezér (Zrínyi Miklós) hatalmában lévő palánka. Az előre siető tatár csapatok külvárosát elpusztították, s a hitetleneket a várba ütték.” (*Magyar* 1974. 8. old.)
- 80 *Dr. Jankovich Dénes* és *Dr. Magyar Kálmán* régészek végezték a leletmentő munkákat, terepbejárásokat. *Kovács Géza* és (az időközben meghalt) *Kóczyán Géza* is tevékenyen segítették a munkát. Köszönet jár érte nekik.
- 81 A várkutatási és felmérési munkálatokat 1984–1990-ig *Nováki Gyula* és *Sándorfi György* végezte. Majd *Sándorfi György* 1993-ban bekövetkezett tragikus halála után 1994-től azokat *Nováki Gyula* folytatta nagyrészt a szerző támogatásával. Ld. *Magyar* 1994. 73–93.
- 82 *Jankovich* 1976. 4–7., 13–15., *Csánki II.* 1894. 576., 582.
- 83 *Csánki II.* 1894. 577.
- 84 *Nováki Gyula* helyszínelte és mérte fel 1994-ben (Ld. Anyagát RRM Rég. Adattára 585 száma) (Továbbiakban: *Nováki* 1994...)
- 85 *Nováki* 1994. 3. old+rajz
- 86 *Nováki Gyula* és *Sándorfi György* anyaga (RRM Régészeti Adattára 1988.)
- 87 Uo.

88. *Dénes József–Miklós Zsuzsa–Nováki Gyula és Sándorfi György* által készített Somogy megyei várkastászer Budapest 1984. (Továbbiakban: Várkastászer 1984.)
89. *Nováki Gyula és Sándorfi György* anyaga RRM Rég. Adattára 1898.
90. *Magyar* 1974. 27–40. *Kálmán Magyar*: Gewölbekragstein aus dem Báthory – Schloß in Ötvöskónyi Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn Schallaburg '82. 672–673.) Továbbiakban: *K. Magyar* 1982. (azóta a kastély 1525-ig tartó periódusát a Baththyányakhoz, illetőleg 1526–1532 közöttit a Báthory–Perneszi, az 1532–1538 közöttit Pekry, illetőleg az 1538–1566 közöttit újra a Báthoryakhoz kötjük. A török időkben is állt. 1664-ben Evlia Cselebi leírja.
91. Uo. 41–53. Balogh Jolán és Koppány Tibor periódizációjával, illetőleg a pilaszterek Bakócz–Budai műhelyhez való kötéseivel egyetértünk. Elgondolkodtató a koroknyai darabokkal előkerült Mátyás címes kő, amely a koroknyai várkastély építését előbbre; 1490-ig bezárólag datálhatja.
92. *Magyar* 1988. 86–111.
93. Uo. 111–113.
94. *Magyar* 1993/a. 38–43.
95. *Magyar* 1988. 112. 505. jegyz.
96. *Magyar* 1994. 75.
97. Uo. 88–90.
98. *Magyar* 1993/a. 38–43.
99. Ld. *Nováki Gyula és Sándorfi György* ezen a területen 1984–1989. között folytatott várkutatásait, illetőleg *Magyar* 1994. 88–90.
100. *Magyar* 1974. 46. *Solymosi László*: Nagybjom története Kaposvár 1979. 153. 8. és 185. A szerző 1976-os tanulmányában szereplő pontosabb datálást a somogyi reneszánsz várkastélyépítkezések (Lak, Báth, Szenyér, Tapsony, Babócsa stb.) adták, amelyekre a XV. század közepétől vannak adatok. A Korotnai családra pedig ld. *Bónis Györgynek* (a szerző előtt!) 1971-ben kiadott művét: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon Bp. 1971. 273–306. *Koppány Tibor* szerint mind a *koroknyai*, mind az ötvöskónyi építészeti anyagok budai anyagából készültek, azok tehát a XVI. század első negyedében Budán működött, főleg olasz kőfaragókból álló műhely termékei, s innét szállították őket a helyszínre. *Koppány* 1994. 370–371.
101. *Magyar Kálmán*: A magyarországi reneszánsz somogyi emlékei Somogy 2. 1976. 98. (Továbbiakban: *Magyar* 1976...)
102. *Magyar* 1976. 96–105.
103. Ld. részletesen *Magyar Kálmán*: Szántód és környéke a középkorban Bp. 1983. 1–190. p. (Továbbiakban: *Magyar* 1983...)
104. *Burics László*: Nagyatád község múltja és jelene Nagyatád. 1933. 21–26. (Továbbiakban: *Burics* 1933...)
105. Uo. 24.
106. *Pesty Frigyes*: Magyarország helynevei Somogy Vármegye 1864. (Kézirat fotómásolata) Somogy megyei Levéltár 528/250.
107. Somogy... földrajzi nevei 1974. 704–705.
108. Uo.
109. *Jankovich* 1976. 14–15.
110. *Burics* 1933. 25., bár a 22. lapon említi, hogy a XVIII. századbéli rác betörés után két segesdi ferences a Prokop nevű helységbe költözött, „a félig romokban hagyott Szent Mihály templom mellé épített zárdába.”
111. *P. Takács Ince*: Szent Ferenc fiai Veszprém egyházmegye területén (különös tekintettel a XVII. és XVIII. századra. VEM (Szerk.: *Pfeiffer János*) Veszprém 1948. I–II. 1–482., 1–346.
112. *Urbaria et Conscriptiones* 4. f. Abos–Zsadány (39–50 fasc.) Művészettörténeti adatok MTA Művészettörténeti Kutató Csoportjának Forráskiadványai XI. Bp. 1975. 12. fasc. 50/28.
113. A fiatalon meghalt kitűnő *Kóczián Géza* gyógyszertervezetével folytattuk a terepbejárást. Segítségéért ezúton is köszönetet mondunk.
114. *Mózner László* v. püspöki levéltáros szíves szóbeli közlése 1970-ből.
115. RRM. Régészeti Adattára (*Kálmár Kálmán* ref. lelkip. írásos bejelentése alapján) 1978. Kézirat.
116. *Csánki II.* 1894. 589. MREV III. 1902. 60.
117. Ld. 137. j. *Kálmár Kálmán* írása 1978-ból
118. Uo., s a harangra vonatkozóan *Patay Pál*: Harangok Somogy földjében SMK 3. Kaposvár 1979. 235–242.
119. *Kóczián Gézával* kerestük fel személyesen 1982-ben *Molnár Istvánt*. Útmutatásaiért és közléseiért köszönet jár neki.
120. *Visitatio Canonica Archidiaconatus Segesdiensis* Ao 8/9. 1748. (*Mózner László* kijegyzései). Köszönet jár neki érte.
121. 1982-ben – az azóta fiatalon meghalt kiváló helytörténész *Kóczián Gézával* együtt – végzett terepbejárásunk alapján.
122. *Visitatio Canonica* Id. 142. j.
123. Ld. 121. j.
124. Somogy... földrajzi nevei 1974. 702–703., 707–709.
125. RRM Régészeti Adattára VI/33. Szabás és *Maráz Borbála* 1969-ben végzett leletmentése (432/1969.)
126. Elsősorban a *nagyatádi* (*prokopi*, *henészi* és *bodvicaí*), valamint a *segesdi*, *berzenicei* és *gyékényesi* elpusztult települések Árpád-kori közöletlen anyagát vizsgáltuk és hasonlítottuk össze.
127. *Jankovich Dénes* és a szerző által 1970–1982 között gyűjtött felszíni leletek főképpen kerámiákból álltak. A Benyák-féle gyűjteményre vonatkozó adatokat ld. RRM régészeti Adattára VI/18. *Kóczián Géza* közlése szerint a *Benyák*-féle gyűjtemény állítólag a Prokopp-dűlőből és a Pusztaszentegyházi-dűlőből származó anyagokból áll.
128. RRM Régészeti Gyűjteménye 64. 195. 1., 136. 1. és 64. 137.1. Itsz-on.
129. Uo. 64. 138. 1.–139. 1. és 64. 206. 1. Itsz-on.
130. Uo. 64. 209. 1.–64. 211. 1. Itsz-on.
131. RRM Régészeti Gyűjteménye 64.140.1.–64.141.1., 64.184.1.–185.1., 64. 207.1., 64. 186.1.–1271.1., 64.142.1.,–149.1.
132. Uo. 64. 188. 1.–189. 1. Itsz-on.
133. Uo. 64.100.1. Itsz-on. H:2,7x2,7 cm, Sz: 4,3 cm ép. Feliratai megfejtetlenek. Állítólag a Prokopp-dűlőből került elő(?)
134. RRM Régészeti Gyűjtemény 64. 103.1. Itsz-on. *Lovász Antal* (Pécs, Megyeház út 17.) ajándéka. A Janus Pannonius Múzeum küldte át. H: 15,5 cm, Sz: 6,5 cm, Ép.
135. A *Jankovich Dénes* és a szerző által 1970–82 között terepbejárások nyomán régészeti szondázásokat is kívántunk a területeken végezni. Ebből az 1981–1989 között Segesden folytatott régészeti munkánk valósult meg maradéktalanul. Az itteni hatalmas anyag közlése folyamatosan történik.

- Magyar Kálmán*: A somogyi XIV–XV. századi mezővárosi fejlődés történetéről SMK V. Kaposvár 1982. 69–90., Uő: Árpád-kori és középkori lakóházak Somogy megyében Dél-Dunántúl népi építésze Szentendre–Pécs 1991. 7–30., *Magyar Kálmán*: A Dél-Dunántúl XI–XV. századi településtörténetéről Veszprém 1992. 53–60., Uő: Mezővárosi háztípusok és berendezési tárgyak a középkori Somogy megyében Dunántúli Dolgozatok (C) Tört. tud. Sor. 3. Pécs, 1991. 217–227 (Továbbiakban: *Magyar* 1991...)
- 136 Terjedelmi okokból a nagyobb számban előkerült anyagból csak a legjellemzőbbek, főképpen az Árpád-kori közöletlen leletek kerülhettek itt egyelőre vizsgálatra.
- 137 Ez a Ny-i település volt az Árpád-kori Henész, amelynek temploma a mai temetőben lehetett(?)
- 138 *Magyar Kálmán*: A diósgyőri vár XIV–XV. századi kerámiaja Bp. 1986., 1–180. Kézirat. ELTE Régészeti Tanészék. Közlésük folyamatban a MNT Társaság által.
- 139 Őskori és római korszakba sorolható az itt talált, de nem közölt anyag.
- 140 Néhány jellegzetes római kerámiadarabot bemutat a III. tábla 2,4 és a IV. tábla 1. számú ábrája.
- 141 Nagyobb számban téglá, patics- és kötőredékek, vasmaradvány is volt itt.
- 142 *Magyar* 1983. 1–190.
- 143 *Honti Szilvia* és *Trunk Károly* 1980-ban végzett leletmentése, amelynek során az Erdészeti udvarán, egy 2,2 m-es, –2,2 m mélységű meszesgödörből kerültek elő a kerámiák, téglák, állatsontok kíséretében. A gödör falában két faszenes, átégett réteg utal a pusztulásokra. (Ld. RRM Régészeti Adattára 4335/1980.) Állítólag a korábbi földmunkák során falak(?) is előkerültek.
- 144 A *gyékényesi* és *zákányi* anyaggyűjtésekben közel három évtizede *Belényesi Alajos* zákányi ny. tanár vett részt intenzíven. Ezúton mondunk köszönetet munkájáért, valamint *Honti Szilviának* az anyag közlésre való átengedéseért.
- 145 RRM Régészeti Adattára Ásatási Dokumentáció 1981–1988., *Magyar* 1988, 111–137., *Magyar* 1993/a. 77/80, 94–117
- 146 *Magyar Kálmán*: Ispánsági és nemzetségi központok kutatása Somogyban I. Egyházak és temetők. SMK IV. Kaposvár 1981. 60., valamint *Magyar* 1988. 111–112., *Magyar* 1991., 217–227.
- 147 Az itt előkerült jelentős mennyiségű hullám- és rádli-zott díszű, valamint fenékbélyeges Árpád-kori kerámiák közlésére a SMKK 13. közleményében kerülhet sor.
- 148 Az időközben periódikusan változó nagyatádi városvezetés 1970 óta igéri folyamatosan az *ötvöskőnyi várkastély* műemléki helyreállítását, illetőleg jelentős anyagának *nagyatádi múzeumi gyűjteményben* való elhelyezését. (Az ötvöskőnyi reneszánsz faragott kő- és leletanyag jelenleg a RRM Régészeti Raktárában van; egy pilaszter és két reneszánsz ajtó–ablakkeretkő a Magyar Nemzeti Galéria budavári kiállításán szerepel.) Sajnos a nagyatádi települések régészeti ásatásokkal történő meghatározása is egyelőre csupán hosszútávú tervünk maradt.
- 149 A segedsi régészeti anyag teljes anyagközlése mielőbb feltétlenül szükséges. Az anyag nemzetközi kapcsolatai is – éppen *Holl Imre* kutatásai segítségével – feltárást nyernek. (Ld. *Holl Imre* közlését, amely szerint pol. a segedsi középkori kések egy csoportja az ausztriai Steyr város jellemző készítménye.

Ezúton kívánunk köszönetet mondani a rajzok és a fotók elkészítéséért. *M. Hrotkó Zsuzsanna* grafikusnak és a várfelmérésekért *Nováki Gyulának* és *Sándorfi Györgynek*.

Ide kívánczik *Nováki Gyula* lektori véleményéből az, hogy „*Magyar Kálmán nagy teret szentel a várak értékelésére, mert túl akar lépni a várkutató jelenlegi állásán, vagyis nem elégszik meg a várak létének, jellegének, méreteinek megállapításával, hanem keresi ezek rendeltetését a történelemben játszott szerepüket. Célkitűzése első pillanatra ma még kissé korainak tűnik, hiszen alig egy-két várban történt ásatás, s rájuk vonatkozó oklevelek pedig vagy teljesen hiányoznak, vagy legalábbis szórványosak, hiányosak. Ma még alig van olyan várunk, amelyiknek az építési és pusztulási korát, használatának időtartamát, egykori birtokosát legalább megközelítőleg ismerjük. Területünkről csak a segedsi és az ötvöskőnyi várról ismerjük (bár sok hiánnyal) ezeket az adatokat, Magyar Kálmán mégis a helyes utat választja, inkább vállalja az esetleges tévedéseket, de hipotéziseivel ki akarja mozdtítani a várkutató egyhelyben topogását.*”

Az ábrák készítői:

1–8 db térkép *M. Hrotkó Zsuzsanna*
9–11 db *Nováki Gyula*, 12–17 db alaprajz, tárgyrajz
M. Hrotkó Zsuzsanna.

A táblák készítője:

1–12. Összesen 93 db kerámia rajzával
M. Hrotkó Zsuzsanna.

A fotók készítői:

1–4 db és a 15. ábra fotója *M. Hrotkó Zsuzsanna*,
5. azaz 1 db *Lantos Miklós Pécs, Mecsek u. 5.*

KÁLMÁN MAGYAR: HISTORICAL AND ARCHEOLOGICAL RELICS OF NAGYATÁD
AND ITS VICINITY IN XI–XV. TH CENTURIES

(With particular respect of the system of the fortresses and settlements)

Resume

With the help of finds excavated in Nagyatád and in its vicinity, we could decide the system of the fortresses and settlements of this region in XI–XV. th centuries. Our elaboration clarified, that already in the X th century, this settlement system – as the center of Bogát clan – was neighbouring part of Segesd from south. In the Árpád ages Segesd was the fortress and domanial center if the King and the Queen. Next to it, 6–10 km far from there, was Atád, the landed property of bailiff of Somogyvár. Atád was the later possessio and villa, namely a village.

In the XV–XVI. th centuries the territory became an oppidum characteristically, as a center of landed property. In the Rinya region Kis- and Nagy-Atád with Ötvös, Baráti and Szabás villages, were the part of holding of the former medium holder, but later the aristocrat Batthyany clan. The disorganization of Segesd County center and the lands of Tibold clan, made possible for it, to become a land center in the XIV–XV. th century. In the age of Turks, and in the XVIII–XX. th centuries Nagyatád was developed. In its territory we can find 15 Medieval settlement, mainly with churches. 11 were on the left bank of the Rinya, and 4 were on the right side. These were Baráti, Szentlászló, Döbrög, Bodvica, Simon/falva, Pongrác, Tivadar/Kivadar, Herkeháza, Alsó, and Felső-Pácod, Sármellék and Henész, Szentmihály, Iklad, Fülecs villages. We punctually identified the topographical places and the churches of these villages, with the help of the sources and archeological facts. According the archeological data, in Nagyatád there are remains of 18 previous settlements. (Two of them divided in two parts.)

Estate boundaries of Nagyatád just the same as the boundaries of the mentioned Medieval settlements. It is obvious, that the bordering dominial villages of Segesd

(Marcali clan was the former, Báthori clan was the later owner) could't let the Batthyány clan to enlarge their territories. Despite of this they were the owner of the Várdomb castle, that controlled the ford, at the bank of Rinya, and the excavated Ötvös castle (a Renaissance hunting-seat with four bastions at the corners.) From Nagyatád to the south, in the vicinity of Háromfa, two other smaller fortresses, Háromfa–Avarvár and Fehérvár controlled the ford of Rinya as well, at the same time. We compared the archeological finds – mainly the ceramics if the Árpád ages – of Kis- and Nagy-atád, Henész, Bodvica villages with other neighbouring centers – Segesd, Berzence, and Gyékényes. (See the I–XII. th tábla) These centers, originated from the Árpád ages, creating a real settlement-system. They had the same importance in the XIV–XV. th c. The duty of the fortress system was to make controll the international commercial road. The Queen's center was, a serious attraction for the merchants. This dominated role determined the development of Nagyatád, and the not excavated Mediaval settlement and fortress system of Barcs, Berzence, Csúrgó, Gyékényes, and Zákány.

Practically, the Medieval importance of Nagyatád was determined by the excellent traffic conditions the international routes and the ford of Rinya. The ferry of the north-south main road of Somogy County was the center of this Medieval settlement system. In a circle – with 15 km long radius – there were five fortresses, which controlled the whole settlement network. Finally, it can be proved, that the fortress and settlement system in the vicinity of Nagyatád came into being to defend the Queen's center in Segesd. Later, in the XV–XVI. th c. Segesd was the residence if the Marcali – Báthori clan. That made possible the growth of Nagyatád and the development of this market town.

KÁLMÁN MAGYAR: DIE SIEDLUNGSGESCHICHTE UND ARCHEOLOGISCHE ÜBERRESTE
VON NAGYATÁD UND SEINER UMGEBUNG ZWISCHEN DEN XI–XV. JAHRHUNDERTEN
(Mit besonderer Rücksicht auf das Festungs- und Siedlungssystem)

Zusammenfassung

In unserer Studie ist es uns gelungen, mit Hilfe der Quellen- und Archeologiematerialien im Zusammenhang mit Nagyatád und seiner Umgebung das Festungs- und Siedlungssystem zwischen den XI–XV. Jahrhunderten zu definieren. Aus unserer Verarbeitung stellte sich auch heraus, daß dieses Siedlungssystem schon in der ersten Hälfte des X. Jahrhunderts als Bogat – Zentrum erwähnt, zur direkten südlichen Nachbarschaft von Segesd gehörte. Es ist einfach zu folgen, daß Atád als das spätere Possessio und Villa, d. h. das Dorf zur Árpádenzeit in der Nähe des Segesder Königs- und Königindommänenzentrums, 60–10 km davon entfernt als der Somogyvárer Gespanschaftslandgut vorkam. Es wurde schon in den XV–XVI. Jahrhunderten zu einem Oppidium. Neben den Siedlungen Kis und Nagyatád – mit den Siedlungen Ötvös, Baráti und Szabás – bildete es das Grundstück an Rinya von der Batthyany – Familie von früher Mittelbesitzer und später von hochadeligem Rang. Es war auch festzustellen, daß die Entwicklung zum Landgutzentrum vor allem durch die zum Komitatszentrum von der benachbarten Segesder König gehörten Siedlungen und die in den XIV–XV. Jahrhunderten aufgelösten Teile des Grundstückes des Tibold – Geschlechtes ermöglicht wurden.

Es stellte sich auch heraus, daß in sich Kis und Nagy d. h. Nagyatád, das in der Türkenzeit bzw. in den XVIII.–XX. Jahrhunderten fast seine Grenze von heute hatte, 11 Siedlungen am linken Ufer von Rinya und 4 Siedlungen am rechten Ufer von Rinya, insgesamt 15

Siedlungen aus der Árpádenzeit und aus dem Mittelalter vor allem mit einem Gebäude assimilierte. Diese sind die Dörfer Baráti, Szentlászló, Döbrög, Bodvica, Simon/falva, Pongrác, Tivadar/Kivadar, Herkeháza, Alsó- und Felsőpácod, Sármellék, Henész, Szentmihály, Iklad, Fülecs. Den historischen topografischen Ort, Kirchen der obengenannten Siedlungen konnten wir nach den Quellen und archeologischen Angaben nicht nur bestimmen, sondern sogar sie genau ach identifizieren. Nach den archeologischen Angaben entstand das Nagyatád von heute (wegen der Verdoppelung seiner zwei Siedlungen: Atád und Pácod) nach Einschmelzen oder Zerstörung insgesamt 18 kleinerer und größerer Siedlungen. Sein Rand von heute besteht aus den ehemaligen Randen der schon erwähnten Siedlungen.

Die wichtigsten mittelalterlichen Siedlungen, die heute archeologisch untersucht werden können: Die auf dem ehemaligen Gebiet der Dörfer Kis und Nagyatád, Henész, Bodvica freigelegten Funde, vor allem die Keramiktype aus der Árpádenzeit (Sh. Tafel Nr. II.–XII.) wurden mit dem Kemikmaterial der umliegenden Landgutzentren aus derselben Zeit: Segesd, Berzence und Gyékényes. Es wurde von uns auch festgestellt, daß diese umliegenden Landgutzentren ausnützend die sogenannten Positionenenergien der Árpádenzeit in den XIV.–XV. Jahrhunderten fast von gleicher Bedeutung wurden. D. h: Sie bildeten das Siedlungssystem der schon existierenden kleineren Domänenzentren, Festungen in Mittelalter.